

ZEMBECH KÖZÉPKORI VÁRÁNAK LOKALIZÁCIÓJA

Konkoly Sándor

Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar

Témavezető: Prof. Dr. Lóczy Dénes

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	3
2. Problémafelvetés.....	3
3. Célkitűzés.....	5
4. A kutatás módszerei.....	5
5. Lappangó erőség a középkori forrásokban.....	6
5. Kastély vagy vár állt a szigeten?.....	11
6. Akadozó koncepciók, sikertelen lokalizációk.....	17
7. Szigetrög a Duna partján.....	22
8. A Duna szerepe a kibúvás történeti megközelítésében.....	25
8.1 A Mohácsi-sziget átalakulása.....	25
8.2 A régi dilemma: Szakcsői-ág, vagy Baracskai-ág?.....	29
9. Eredmények, következtetések.....	32
10.Értékelés.....	36
11. Irodalomjegyzék.....	37
12. Ábramelléklet.....	41

1. Bevezetés

A történészeket és a várkutató régészeket régóta foglalkoztatja Zsembéc várának problematikája. A rendelkezésünkre álló források meglehetősen szerények, a castellum története és építésének helye kérdésében csupán a középkori oklevelek elszórt adataira támaszkodhatunk. Ezek alapján nem meglepő, hogy a 15. századi vár sokáig a nem lokalizálható erődítmények közé tartozott.

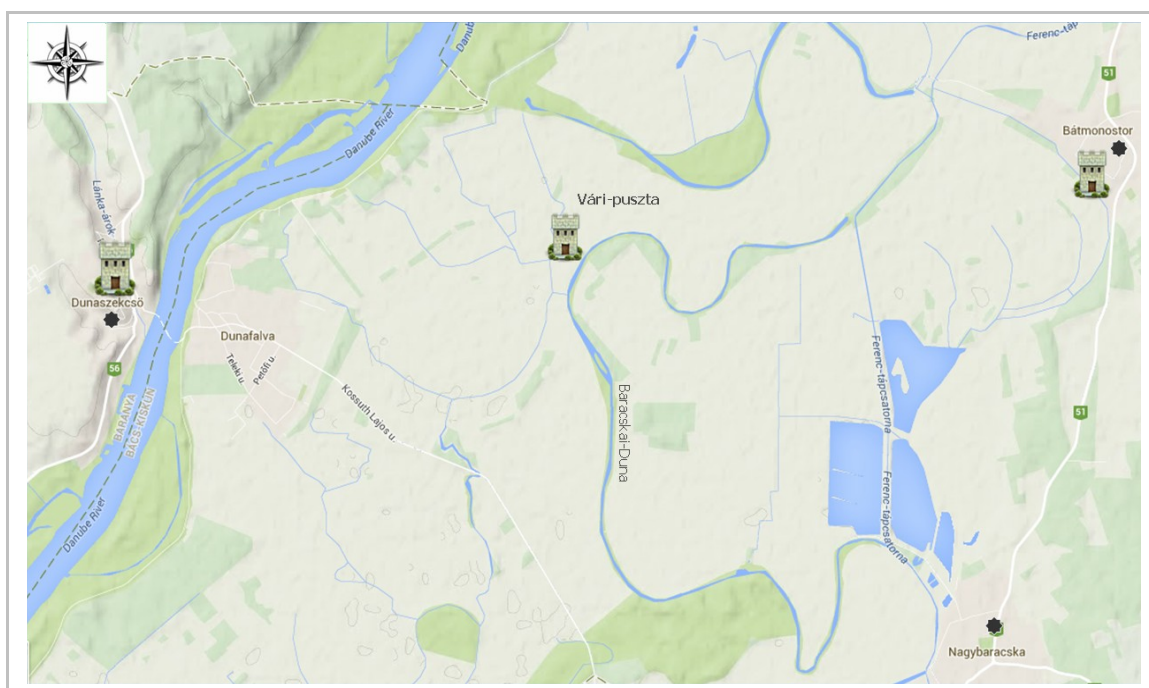
A Zichy oklevéltár közel másfél évszázada megkezdett feldolgozása során kerültek elő olyan adatok, melyek egy lappangó középkori erősség létéről tesznek tanúbizonyságot a mai Mohácsi-sziget északi részével azonosítható térségben. A források ugyan elárulják, hogy ki és mikor építtette a várat, de az építés pontos helyét máig homály fedi. Ezt követően hosszas, napjainkig tartó tudományos vita bontakozott ki a várkutatók körében, miközben született néhány próbálkozás a vár lokalizálásával kapcsolatban. A korábbi elképzelések rendre a Szekcsői-Duna bal partjára fókuszáltak, hiszen a középkori források egyértelműen Szekcsővel (a mai Dunaszekcsővel) szemben említik a várat és tudjuk, hogy annak biztosan Szekcső és Bátmonostor között kellett állnia. Ugyanakkor a korábbi koncepciók sok esetben nélkülözik, vagy nem a kellő súllyal veszik figyelembe a kutatás eredményességét befolyásoló egyik legfontosabb körülményt, mely szerint a folyószabályozások előtti, és a jelenkori Duna-szakasz paraméterei alapvetően különböznek a térségben. A kutatási terület ennek tükrében jelentősen megnövekedhet, és több mint 150 km²-es szigetrész átvizsgálása válhat szükségessé, hiszen a vár maradványait továbbra sem sikerült fellelni. Az elmúlt évszázadban a történettudomány jeles képviselői kizárólag történeti források és korábbi analógiák alapján próbálták megoldani a problémát, miközben figyelmen kívül hagyták a Duna árterében fekvő sziget – mint földrajzi tér – jellegzetességeit, sajátos törvényszerűségeit, amely véleményem szerint a sikeres lokalizáció elengedhetetlen feltétele (1. ábra).

2. Problémafelvetés

A vár sikeres lokalizációját több probléma is nehezíti. A hiányos történeti források mellett a gyorsan változó dunai árterület jelenti a legnagyobb gondot. A Mohácsi-szigetet – mint alluviális síkságot – rendkívül intenzív felszínfejlődés jellemzi, így az oklevelekben szereplő adatok, mint tájékozási pontok (melyek főleg vízfolyásokat, állóvizet, dűlőutakat,

egykori, a török időkben elpusztult településeket jelent) azonosíthatatlanok. A sziget gyors feltöltődése elrejtje az egykori falvak maradványait, azok összekötő útvonalait, és olykor még az is kérdéses, hogy egy-egy elnevezés településnévként, tájnévként, vagy valamilyen felszínforma megnevezéseként jelentkezik a forrásokban. Így jobbára a sziget peremét képező dunai teraszok szélein megülő, a középkorban is létező néhány településre, azok egymáshoz viszonyított helyzetére, valamint az iratokban előkerülő égtájakra hagyatkozhatunk.

A történészek ez idáig meddőnek bizonyult „hol állt a vár?” kérdését egy pillanatra félre téve, inkább a geomorfológiai megközelítésben feltett „hol állhatott?” kérdést helyezném előtérbe. Úgy vélem, az eredményes lokalizáció érdekében a történeti okfejtések mellett számításba kell vennünk a vonatkozó szigetrész mindazon pontjait, amelyek ármentes térszint képviselve vázталajuk, felépítő kőzetük alapján egyáltalán alkalmasak lehettek egy erődített objektum helyének kijelölésére. Elsőként ezeket a magas-ártéri szinteket volna érdemes átvizsgálni, köztük különösen a Baracska-Duna partján található alaphegységi kibúvás meglévő roncsait. A hajdani mészkőszirt még csonkolt formájában is a Mohácsi-sziget legmagasabb pontja, területét Vár- vagy Vári-pusztának jelölik a térképek. Topográfiai helye, helyneve és helyzeti energiája alapján stratégiai szempontból is a legalkalmasabb térszín egy erősség állítására. Szemben található Dunaszekcsővel, és csaknem a felezési pontját adja a Dunaszekcsőt Bátmonostorral összekötő elméleti egyenesnek. Kutatómunkám további részében a szigetrög területét történeti aspektusból vizsgálva kívánom bemutatni.

1. ábra: A kutatási terület ábrázolása a Mohácsi-sziget északi részén (Térkép forrása: mapcreator.here.com)

3. Célkitűzés

Kutatásom fő célja a rejtélyes középkori castellum építési helyének azonosítása. Vizsgálataim során a földrajztudomány eszköztárának bevonásával, meggyőző érvek és bizonyítékok előterjesztésével szeretnék megnyugtató megoldást találni egy régóta húzódó történeti-régészeti problémára. További célom a vizsgált földtani képződmény bemutatása, és történelmi szerepkörének vizsgálata. Munkám eredményeivel szeretném megalapozni egy jövőbeni régészeti ásatás előkészületeit. Előzetes szakmai ismereteim alapján az alábbi hipotéziseket szeretném igazolni:

- a.) A középkori Mohácsi-sziget térségében a Duna fő ága nem a Szekcsői-, hanem a keletebbre húzódó Baracscai-Duna volt.
- b.) A vári-pusztai alaphegységi kibúvás közvetlenül a fő Duna-ág jobb partján helyezkedett el a 15. században.
- c.) Zembech középkori castelluma a vári-pusztai alaphegységi kibúvásra épült.

4. A kutatás módszerei

Dolgozatomban a középkori castellum lokalizálásának folyamatát mutatom be, melyet a kutatási terület központi részén elhelyezkedő alaphegységi kibúvás geológiai-geomorfológiai vizsgálatai előztek meg. A földtani feldolgozás során előkerült adatok jelentős mértékben hozzájárultak az új kutatási munkám hipotézisei felállításához.

Az alapvetően történeti-földrajzi megközelítést az interdiszciplináris kutatásokban rejlő lehetőségekkel egészítettem ki, így további geomorfológiai, térinformatikai, néprajzi, és régészeti vizsgálatokat végeztem. Levéltári kutatómunka során primerforrás-elemzést és értékelést készítettem. Kiemelt hangsúlyt helyeztem a forráskritikára, amely a szekunderforrások felkutatása és feldolgozása során került előtérbe. Munkám során figyelembe vettem a szóbeli adatközlésekből származó újabb információkat és a korábbi terepbejárások tapasztalatait. A kutatómunkát dűlőnév-kutatások eredményeinek felhasználásával, terepi munkákkal kiegészítve végeztem. Régészeti leleteket kutattam fel és gyűjtöttem be a kutatási területről, valamint régészeti célú légifelvételeket készítettem és elemeztem az alaphegység kibúvás környezetéről. A digitális adatfeldolgozás a Duna-parti

mészköszirt fedetlen domborzatmodelljének elkészítéséhez nyújtott segítséget. A vizsgált probléma összetettségét és egyedi megközelítésmódját szem előtt tartva a kutatási módszerek részletes ismertetését az egyes fejezeteken belül tárgyalom, megőrizve ezáltal a dolgozat logikai ívét, követhetővé téve a történeti probléma feltárásának folyamatát.

5. Lappangó erősség a középkori forrásokban

A kutatott várhoz köthető „*Sembech*” névalak először egy 1318-as oklevélben fordul elő, ahol egy kis patakot, vízfolyást jelöl a Mohácsi-sziget északi részén, Baracska közelében (ZICHY OKM. I. 162). A „*Senbechen ere*” talán hasonló, de kisebb vízfolyásra utal, mint amilyen a Dunából Kalocsánál kiágazó, vele többé-kevésbé párhuzamosan haladó, majd oda később visszatérő Vajas folyó, amely ugyancsak a Mohácsi-szigeten haladt keresztül. Vajas települése, amelyet Lázár Deák is feltüntet 1528-as „*Tabula Hungariae*” mappáján, nyilván a folyóvízről kapta a nevét (1M. ábra). A 15. századi oklevelekben újra felbukkan a név „*Zembecz, Sembech*”, vagy „*Zembech*” alakban, ahol településként, nemesi birtokként, vagy éppen castellumként említik. A Zichy-okmányok szerint a bátmonostori uradalom birtokosa Töttös László építtetett 1400-ban új erősséget, amely a Sembech (Zembecz) nevet viselte. A források szerint Zembech castelluma Szekcsővel átellenben, Szekcső és Bátmonostor között, valahol a Duna közelében épült (ZICHY OKM. V. 171, 349). Tovább szűkítheti a kutatandó területet a Baracska közelében említett patak, de annak futását, hosszát nem ismerjük, azt korábbi térképeink sem jelölik. A szóban forgó 1318-as oklevélből azonban kikövetkeztethető a megnevezett vízfolyások hozzávetőleges helyzete. Az okmányban szereplő jelentés szerint Bodrogh vármegye főispánja szolgabíráival egy birtokvita rendezése kapcsán határjárást teljesít „*Bath Monostora*” és „*Zigeth*” nevű birtokokon. A nehezen követhető latin nyelvű szövegben felvázolt terület azonosítása – majd 700 év távlatából egy folyton változó dunai árterületen – nem csekély feladat. Az előljárásság a terepbejárást egy bizonyos „*Lak*” nevű településről, a Vajas folyó mellől kiindulva kezdi meg, és kelet felé tartanak a „*Hold Duna*” (Holt Duna?) irányába. A vízfolyás mentén „*Kolonbok*” érintésével haladnak továbbra is keletnek, majd átkelve a folyón nagyobb köröket leírva délnek, Baracska felé tartanak. Ezt követően nyugati irányba fordulva Baracskánál átkelnek a réven, csónakkal egy nagyobb, valószínűleg elnyújtott alakú halastó (talán szélesebb holtág) vége felé folytatják útjukat egy másik állóvíz, az un. „*Kerkto*” (Kerek tó?) irányába. A két tó között elhaladva „*Oroztew*” (Orosztó?) felé ismét új irányt vesznek, majd tovább haladva nyugat felé átkelnek a Vajas

folyón és „*Senbechen ere*” felé tartanak. Ezután a nyugati irányt felhagyva észak felé veszik útjukat és ismét elérkeznek „*Lak*” határához, vagyis az óramutató járásával megegyezően mintegy körbejárják a felvázolt területet. Az említett települések közül ma már csak Baracska (Nagybaracska) létezik, a többi a Duna áradásainak, vagy a török pusztító tevékenységének eshetett áldozatul. Némi támpontot az átiratban Baracskánál említett „*magne piscine*”, illetve „*Kercto pisciam*” megnevezés adhat, amelyek valószínűleg a Baracskával határos, ma is létező Pizskula halastavakkal azonosíthatóak. Az egykori Lak település helye pedig a 19. századi szekcsői birtoktérképek alapján minden bizonnyal Laki telekhez kapcsolódik, amely Dunaszekcsőtől K–ÉK-re, Szeremlétől DNy-ra helyezkedett el a szigeti részen, nem messze a Szekcsői-Duna bal partjától. Az oklevél szerint Vajas folyónak Lak település mellett kellett haladnia, vagyis a mai Szekcsői-Duna vonalától keletre, de annak közelében kell keresnünk a hajdani vízfolyást. A közelben folyhatott „*Senbechen ere*” is, a Vajastól nyugatra, esetleg északra, talán a Vajasnak, vagy a Dunának egyik keskenyebb mellékágaként, akár összekötő csatornájaként. „*Senbechen erét*” tehát Baracskától nyugatra, Lak falutól keletre, egy viszonylag jól leszűkíthető vertikális sávban kell kutatnunk, jóllehet számolnunk kell a Duna árterében meanderező folyókanyarulatok szeszélyeivel. Sembech várának pedig „*Senbechen ere*” közelében kellett lennie, tágabb értelmezés szerint a Szekcsői-Duna és a Baracscai-Duna által közbezárt területen, vagyis a mai értelemben vett Mohácsi-sziget északi harmadában. Egy 1423-ból származó forrás az erődtés helyét a Duna „*Gebnech*” nevű szigetére helyezi, máshol ugyanezt a „Nagy szigeten” említik, de találunk adatot arra is, hogy a castellum közvetlenül a Duna partján, vagy annak közelében állt (ZICHY OKM. VIII. 100).

A Töttös család uradalmi központja a közeli Bátmonostor volt, de a szekcsői birtokossal, Herczeg Péterrel folytatott örökös torzsalkodás folytán a Duna menti birtokai védelmében új castellum építésébe kezdett. Az erősség helyének komoly stratégiai jelentősége lehetett, mert amint az oklevelekből kitűnik, többször lerombolták, majd újra építették. A peres anyagok tanulmányozása és a várhely földrajzi környezete alapján úgy vélem, hogy a dunai révátkelő tulajdonjogáért, vagy ami ezzel összefüggésben még lényegesebb, az alaphegységi kibúvás értékes kőzetanyagának birtoklásáért folyhattak a harcok és a pereskedések. Sajnos a 15-16. századból nem maradtak fenn térképeink, melyek a területet megfelelő léptékben és tartalommal ábrázolnák, de a 17–18. századi mappák még jelölnek révátkelőt Szekcsővel szemben a Baracscai-Dunán. Az útvonal szinte minden esetben Szekcsőről kiindulva szelte át a sziget északi részét, majd a Duna-ágakat elhagyva az út Bajára, vagy Bátmonostorra tartott (2, 2M, 3M. ábra). Ez az átkelési lehetőség egészen a 19. század végéig más forrásokból is nyomon követhető, s valószínűleg a korábbi évszázadokban,

talán már a római korban is létezett. (Lásd: Lugio–Partiscum–Dacia kereskedelmi- és hadiút, majd a középkori erdélyi sószállítás ismert (Maros–Szeged–Baja–Mohács) és feltételezett útvonalai, ehhez kapcsolódóan a 11-12. századi Káliz-út nyomvonala. (3M/a. ábra).

2. ábra: A Baracska-Dunához vezető letűnt út nyomvonala légifotón. Az útvonal egyenesen a túlsó parti mészkőszirthez vezet (Fotó: Pazirik Kft)

A történeti források ismeretében a következőképpen foglalhatjuk össze a vár krónikáját:

1400-ban Töttös László nagybirtokos főúr a bátmonostori kerületben lévő Zembech nevű birtokán új castellum építésébe kezdett. A szomszéd birtokos, Herczeg Péter a szekcsői várával szemben épített várat még 1400-ban, vagyis a felépítésének évében – talán még az építés közben – földig romboltatta (ZICHY OKM. V. 171). Úgy tűnik, Herczegnek szövetségesei is voltak a Töttös elleni agresszióban, mert további adatok arra utalnak, hogy Töttös Zembech-i lakhelyét és birtokának épületeit fosztották ki és pusztították el a székesfehérvári káptalan felszekcsői jobbágysai. A forrás megjegyzi, hogy a rombolás során az erősség köré épített árkot is bedöntötték, és bebizonyosodott, hogy mindezt a káptalan utasítására hajtották végre (ZICHY OKM. V. 151). Zsigmond király tanúvallató parancsában felszólítja a pécsvárad conventet, hogy bátmonostori Töttös László Sembech kastélyának lerontása ügyében tartson vizsgálatot (ZICHY OKM. VII. 344). A Zsigmondkori Oklevéltár levelei közt további részleteket találunk a rombolásról: Szécsényi Frank országbíró kalocsai káptalanhoz intézett levelében kéri megidéztetni 1401. vízkereszt nyolcadára mindazon tanúkat, akik a rombolással kapcsolatos korábbi vizsgálaton nem jelentek meg. A levélből kiderül, hogy Herczeg Péter a Baranya- és Bodrog vármegyei birtokain élő jobbágyaiból, iparosokból és officialisokból verbuvált több mint 200 fős alkalmi seregével támadott Töttös domusára, azt „felprédálták és

lerombolták”, familiárisait félholtra verték (ZSIGM. OKL. II. 385). Zsigmond király 1401-es, Nagyszombaton kelt kiváltságlevele szerint bátmonostori Töttös Lászlónak bármelyik Bodrog vármegyében fekvő birtokán fából, vagy kőből építendő várkastélyra engedélyt ad (ZICHY OKM. V. 228). Valószínűleg a vár rövid idő alatt újra felépült, mert 1403-ban Zsigmond király már a macsói bánhoz, Maróthi Jánoshoz intézte parancsát, miszerint romboltassa le bátmonostori Töttös Lászlónak Szekcsővel szemben épített Zembech nevű castellumát, ha annak építéséről a király kiváltságlevelét fel nem mutatja (ZSIGM. OKL. II. 323). A macsói bán idéző parancsa szerint bátmonostori Töttös Lászlót, a Sembech kastély építésére vonatkozó királyi kiváltságlevele felmutatására a bácsi káptalannal törvényre idézteti (ZICHY OKM. V. 174). Az okmányok közt van a bácsi káptalan idéző levele is, mellyel Töttös Lászlót a Sembech kastély építésére vonatkozó királyi kiváltságlevél felmutatására törvényre hívatta (ZICHY OKM. V. 349). Zsigmond rendelete szerint senki sem építhetett várat a király írásos engedélye nélkül, s Herczeg a királyi kiváltságlevél hiányát kérte számon Töttösön, ezzel jogalapot teremtve a pusztításhoz. A kiváltságlevél birtokában Töttös perbe fogta mindkét ellenségét, de Herczeg intrikái ezzel nem értek véget. Utóbb arra hivatkozva vádolta Töttöst, hogy a várat nem saját területén, hanem a székesfehérvári káptalan birtokára építette. A macsói bán Töttös panaszlevelére reagálva felszólítja a Herczeg családot, hogy ne háborgassa Zembech castelluma miatt bátmonostori Töttös Lászlót, hanem amennyiben ő, vagy a fehérvári káptalan jogot tartanak a kastélyhoz, vagy a területhez amelyre épült, igazukat törvényes úton keressék (ZSIGM. OKL. II. 383). Bodrog megye alispánja és szolgabírái ezt követően megállapítják, hogy Zembecz területe bátmonostori Töttös László és fia László perpetualis birtoka, így szekcsői Herczeg Péter jogtalanul tiltotta el, hogy azon (fortalicia seu castellum) erősséget építsen magának (ZSIGM. OKL. II. 35). Zsigmond 1404-ben közli a macsói bánnal, hogy bátmonostori Töttös Lászlót – a jog határain belül – védelmébe vette, és a birtokvitákban neki adott igazat (BÁRTFAI SZABÓ, 1938. 120). A pereskedések még ezután sem értek véget, de az iratokból úgy tűnik, a király végül minden jelentős ügyében Töttös pártját fogta, és 1406-ban kelt levelében bátmonostori Töttös Lászlónak bármelyik Bodrog vármegyei birtokán várépítésre adott kiváltságlevelét átírja és megerősíti (ZICHY OKM. V. 435). Újabb adatunk a vár épségéről 1406-ból származik, és az okmányok szerint hosszú időn keresztül Zana (Zanai, Zarnai) Gergely volt Zembech várnagya (ZICHY OKM. V. 435, 548; VI. 365, 531). További szórványadatok említik a várat 1415-ben, 1419-ben és 1421-ben, majd 1438-ban egy határjárás során ismét előkerül, de akkor már elhagyott, romos állapotban volt (ZICHY OKM. VIII. 617). Utoljára 1446-ban és ugyanazon perhez kapcsolódóan 1450-ben kelt okmányok sorai közt találkozhatunk a várral, amikor újabb birtokvita kapcsán válik fontossá.

Számos határjárásra kerül sor, és egy ízben az esküre kötelezett tanúk külön megemlítik, hogy Sembech birtokáról már többször elüldözték lakóit, és a vár jelenleg is üresen áll. (A forrás szerint az egyik tanú négy ilyen alkalmat is említ, és bár a possession legutóbb már teljesen kihalt volt, de úgy tűnik a várat időközben újra felépítették.)

A castellum további történetéről hallgatnak forrásaink, bár várnagyát később is említik és a Zembech (Sembech) névalak – ha más kontextusban is – még többször előkerül a 15. század folyamán (ZICHY OKM. IX. 83, 115, 238, X. 173, 384, XI. 53, 305, 382, XII. 309, 332, V. 449, 610, VI. 520, 531, X. 384, 306, VIII. 436, 604, 619, ZSIGM. OKL. VII. 219, 812, 909, VIII. 535, 629).

Az 1438-as forrásunk megemlíti, hogy a vár fából épült (castellum ligneum), emellett a sűrű rombolási-építési periódusok is inkább „könnyűszerkezetes”, vagyis nem kőből épített erősségre utalnak. Egy kővárat elfoglalni csak ostrommal lehet, esetünkben pedig egymással civakodó birtokosok jobbágysai, falvaik lakói dúlták fel és rombolták le Töttös castellumát, ami egy palánkvár esetében többször is elképzelhető, de kőből épített erősségnél valószínűtlen. (Töttös emberei ugyanúgy hatalmaskodtak később Herczeg és a fehérvári káptalan birtokán, rombolásokban, atrocitásokban minden érintett fél rendszeresen kivette a részét (BÁRTFAI SZABÓ, 1938. 144). A középkori nemesi magánvárakat gyakran építették fából, amely még a 15. században is általánosan elterjedt építési mód, hiszen a kővárnál lényegesen olcsóbb, és gyorsabb építési technológiát feltételez. Az Árpád-kor várai, kastélyai döntő többségében fából épültek, amely a későbbi időszakban sem volt a téglánál, vagy a kőnél alacsonyabb értékű építőanyag (KOPPÁNY, 1992). Természetesen számos példát találunk favarak kőből való későbbi átépítésére, de a várkutatók szerint elképzelhetetlen, hogy egy középkori kővárat utóbb építsenek át favárrá. Az egyik leglényegesebb kérdés Töttös esetében, hogy miért építette (akár többször újra) fából a várat, amikor az védhetetlen volt, ráadásul saját birtokán – a szirt révén helyben – kőbányával is rendelkezett? Hamar kiderülhetett számára, hogy nem tudja hatalmát lokálisan megszilárdítani, önmagát, familiárisait és javait megvédeni palánkvárral, hovatovább királyi engedélye is volt egy kővár emelésére. További körülmények ismeretében úgy vélem, talán fontosabb lehetett számára a kőbányászatból, a kőzetanyag és az égett mész értékesítéséből származó bevétel, mint sem egy kővár építésével járó többletköltség viselése. Fa ugyanúgy bőségesen rendelkezésére állt a Mohácsi-szigeten, különösen a Vár-erdő környékén. Egy kőből épített erősség kőfaragó mestert, mérnöki munkát, kőműves szakembereket, jelentős munkaerőt, időt és főképp komoly anyagi ráfordítást igényelne, amely Töttös helyzetében talán nehezen lett volna kivitelezhető. Az oklevelek tanúsága szerint gyakran voltak anyagi problémái, a család egyre

inkább eladósodott, végül még zálogba is kellett adnia birtokait (ZICHY OKM. X. 384). Ugyanakkor a környező alföldi települések középkori templomromjait, épületmaradványait vizsgálva számos esetben kerültek elő olyan építőkövek, amelyek igazolhatóan a vári-pusztai külszíni fejtésből származnak (HAJDÓK–KÖHEGYI, 1976). A Zembech-i birtokról származó mészkövekről, és főleg az építkezésekhez szükséges égetett mész értékesítéséről okleveles forrásaink is megemlékeznek. Töttös és a terület későbbi birtokosa, Várdai is kereskedett vele, sokszor nagyobb távolságokra is szállítottak belőle (ZICHY OKM. V. 343, XI. 382, XII. 309, COD. DIPL. IX. 5. 334). Mindez az alaphegységi kibúvás felértékelődésére, és jelentős mértékű bányászati tevékenységre utal az adott korban.

Mivel Töttös bátmonostori birtokán ugyancsak állt egy egyerőssége, így – amennyiben hipotézisünk helytálló – a három ismert várat (Szekcső–Szembécs–Bátmonostor) egymástól közel azonos távolságban, de mindenképpen látótávolságban, egy megközelítőleg K–Ny-i orientációjú egyenes mentén találjuk (1. ábra). Ez esetben topográfiai helyzetük egy köztük lévő közlekedési útvonalat feltételez. Az összekötő útvonalat két folyóvíz szakítja meg, mindkettőn átkelőhelynek kellett lennie. Szekcső esetében ez nem is kérdéses, hiszen az ókor óta egyfajta kontinuitás jellemzi az átkelés lehetőségét (révátkelés, vagy hajóhíd) a Várhegy és a sziget között. Ma is ugyanott közlekedik a komp, ahol kétezer éve keltek át a szigetre a római helyőrség egységei, melyet Contra Florentiam kikötőerőd maradványai is igazolnak. A Baracskai-Duna átkelőinek azonosításához azonban már levéltári kutatómunka szükséges.

5. Kastély vagy vár állt a szigeten?

A középkori forrásokban a földesúri mangánvárakat castellum, fortalicium, ritkábban castrum, esetleg curia szóval említik. Különösen gyakori a „fortalicium seu castellum” összetétel a 14. század második felétől gombamód szaporodó királyi kiváltságlevelekben, amelyek erősített nemesi birtokközpontok létesítését engedélyezik szerte az országban. (Lásd: Zichy okmánytár, Zsigmond- és Mátyás-kori okmánytárak kiváltságlevelei.) Ez a második nagy várépítési hullám időszaka, amely Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) uralkodásának kezdetével indult. Bárki építhetett erősséget birtokai területén, ha rendelkezett a király kiváltságlevelével. Ritkább esetben az engedély konkrét formában tartalmazta a vár építésének helyét, és/vagy előírta annak építőanyagát (KOPPÁNY, 1999).

Zembech (Sembech, Zembecz) erősségét a primer források leggyakrabban castellumként említik, de néhány esetben előfordul, hogy curia, domus, fortalicia, vagy az imént említett

„fortalicium seu castellum” megnevezést használják. A latin castellum a castrum (vár) szó kicsinyítőképzős alakja, a magyar kastély szavunk megfelelője. Azonban kastélynak nevezett épületen mást értünk ma, mint amelyet a középkori jelentése takar. A castellum, akárcsak a fortalicium inkább egyfajta gyűjtőnév volt a középkori erősített nemesi lakóépületekre, pontos definícióját – számos ezzel foglalkozó kutatás ellenére – ma sem tudjuk megadni. Annyi azonban bizonyos, hogy az ekként nevezett építményeket minden esetben száraz-, vagy vizes árok, azon belül kő-, vagy fa palánk, illetve az árok kiásásából felgyülemlett talajból emelt sánc vette körül. Ha bármelyik védmű hiányzott, nem nevezték castellumnak, sem fortaliciumnak. A középkori castellumoknak több fajtája is létezett. Jelenthetett fallal, árokkal megerősített nemesi lakóhelyet, lehetett katonai jellegű, erődszerű épület, sőt léteztek ostromkastélyok is. Gyakran előfordul, hogy ugyanarra az építményre felváltva használták a castellum, fortalicium, vagy akár a castrum kifejezést. Az ostromlott várak közelében emelt új erősséget – talán megkülönböztetésül – ugyancsak castellumnak nevezték. A vidéki castellumok többsége katonai jellegűt kevésbé hordozó uradalmi központ, egyfajta birtokigazgatási csomópont volt, egyben a nemesi család állandó lakhelye, értékeinek őrzője. Az erősséget nem mindig a földesúr lakta családjával, előfordult, hogy az uradalmat vezető várnagy, vagy az őt képviselő, más címet viselő официális otthona volt. A magánföldesúri castellum – egyes várkutatók terminológiájában a „kisvár” – csak a földesúri hatalmat testesítette meg, egyfajta szimbólum volt, mely már távolról hirdette birtokosát (KOPPÁNY, 1992, 1999, 2006). Zembech esetében az okmányok többször említik (castellanus) Zana Gergelyt a castellum várnagyát, a Zembeczi jobbágyságot, és az официális kifejezés is gyakran előkerül a várhoz, várnagyához kapcsolódóan. Töttöst pedig mint Bodrog vármegye földbirtokosát említik, mindig bátmonostoriként, soha nem zembecziként, legalábbis tartózkodási-, avagy lakhelyét illetően. Miután Töttösnek két castelluma is volt, nyilván a bátmonostori erőssége biztosította számára az állandó lakhelyet, Zembech várát pedig a várnagya és kísérete felügyelte. A forrásokban is gyakrabban jelentkezik Bátmonostor uradalmi központja az ottani várral, amelyről jóval többet tudunk, mint a Mohácsi-szigeti párjáról. Bár az utolsó ismert előfordulást követően is elő-elő bukkannak elszórt adatok, amelyek castellumot, castrumot, vagy fortaliciumot említenek a Töttösök, vagy később a Várdaiak egykori birtokain, de a szöveggörnyezetből nem derül ki, hogy ezek mely erősségekre utalnak. Mivel a Zembech (Sembech, Zembecz) névalak ebben az összetételben már nem kerül elő többet, ezért nem vontam be őket a vizsgálataim körébe, jöllehet ha szerényen is, de végigkísérik a 15. századi okmányokat. Ha később ismét újjá is építették volna, a török terjeszkedés időszakát legfeljebb csak romjaiban élhette meg a vár, amely a

Töttösök kihalása (1468) után végleg megsemmisülhetett. 1464-ből származó forrásunk szerint a török előrenyomulása egyre vészjóslóbb, ezért Töttös bátmonostori castellumát árokkal, kőfalakkal és tornyokkal erősíti meg (ZICHY OKM. X. 294). Zembech birtokán emelt erősségéről ekkor már szó sem esik. 1466-ban Mátyás király erősíti meg a Várdai István kalocsai érsek és Töttös László közt létrejött örökösödési egyezményt, melyben 15000 forintban zálogosítja el Töttös a birtokait (ZICHY OKM. X. 384). Töttös hamarosan fiú utód nélkül elhalálozik, így a három vármegyére kiterjedő javai a Várdaiakra szállnak. 1470-ben Várdai István értesíti Várdai Miklós özvegyét, hogy Bodrog megyei birtokainak tisztségeit Oláh Lászlóra bízza (ZICHY OKM. XI. 53). Az iratokból kiderül, hogy a török csapatok térnyerése Várdai birtokait sem kímélte, ennek következtében bátmonostori uradalmát 1526-ban végleg elveszíti, majd 1584-ben férfiágon kihal a család. Ha állt is volna fa-, vagy kővár a 15. század végén akár a kibúváson, akár másutt az északi szigetrészben, azt a néhány évtizeddel későbbi török előrenyomulás amúgy sem tűrhette volna el. A szekcsői szandzsák a török csapatok egyik legfontosabb felvonulási körzete volt, a szekcsői bég pedig a szomszédos szekcsői várhegyen rendezkedett be. BOROVSKY Samu (1909) monográfiájából ismeretes, hogy a tatárjárásig csupán két királyi (kő)vára volt Bács- és Bodrog vármegyének, a névadó Bács és Bodrog településeknek. Sebastiano Compagni 1509-es, Magyarország várait is felsoroló földrajzi leírása sem emlékezik meg Mohácsi-szigeten álló várról (STEGENA, 1991). Nem szerepel Vályi András 1796-os „váras” térképén sem, pedig a régi várakat, várromokat külön szimbólummal jelöli, a maiakat pedig „egyszerű” vagy „erős” jelzőkkel különíti el (VÁLYI, 1796). Az egyre alaposabban feltárt későbbi évszázadok időszakából egyetlen forrás sem említ épített erősséget a szigetrészben, amely az amúgy is forráshiánnyal küzdő „rövid életű” vár lokalizációját még inkább nehezíti. A korábbi évszázadok írásos emlékeit vizsgálva ugyanezt állapíthatjuk meg. Nincs adatunk arra, hogy Pannónia provincia feladását (Kr. u. 420-430 körül) követően a népvándorlás idején, a kora-középkorban, vagy a várépítést tanúsító időszakot megelőző évszázadokban épített erősség állt volna a Mohácsi-sziget északi harmadában. A római birodalom bukását követő évszázadokban a Kárpát-medence területén nem élt olyan népcsoport, amely kőépületeket emelt. A népvándorlás korától a honfoglalás időszakáig betelepülő lakosság nomád életvitele nem tette szükségessé a kőből való építkezést. Ugyanez a később beérkező magyar csoportokra is igaz. Számtalan régészeti feltárás igazolja, hogy a betelepült avar lakosság, vagy épp a magyar törzsek szívesen telepedtek le a limes-objektumok közelében, de erősségként nem használták azokat (SOPRONI, 1980). Hazánk várépítészetében a „hosszú 13. században” jelennek meg az új típusú, kőből épített erősségek, többségében földesúri magánvárként. A váruradalmak kialakulása csak a

14. századra tehető, amikor már a birtoktest tartozott a várhoz, és nem fordítva, mint a korábbi évszázadokban (ENGEL, 1996). A magánföldesúri várak tömeges megjelenésével a II. András uralkodása idején kibontakozott, majd a tatárdúlás hatásaként IV. Béla reformjai által felgyorsított fejlődés eredményeként számolhatunk. A legkorábbi magánvárak a királyság nyugati, ausztriai területekkel határos – fejlett magánvár-építkezést felmutató – vidékeinken keresendő, bár ezen álláspontok az írott források mennyiségének növekedéséből adódó következtetéseken alapulnak (FELD, 2014; KÖNYÖKI, 1905). A forgalmasabb utak, vagy folyami átkelők mellé épített erősség hozzájárult birtokosa hatalmának növeléséhez, míg egy extrém földrাজi környezetbe épített, bevehetetlennek vélt, nehezen megközelíthető objektum „mentsvár” szerepénél fogva saját védelmét, javai biztonságát is szolgálta. Külső veszély, vagy belső konfliktus során a várúr bemenekülhetett várába, egyéb esetben valamelyik települése domusában, curiájában tölthette hétköznapijait. A magánvárak egy része azonban stratégiai fontos pontokon épült, és jelentősebb útvonalak ellenőrzését szolgálták (FÜGEDI, 1977). Úgy vélem, Töttös Zembech-i castelluma is utóbbi célból épülhetett a Baracska-Duna partján álló színtre, hiszen hatékony védelmi szerepéről csak erős fenntartásokkal beszélhetünk. Egy középkori erősített objektum építőanyaga önmagában nem utal annak jellegére, és nem állíthatunk fel kronológiát egy palánkvár kővárrá való átépítése során sem. Kétségtelen, hogy számos objektum esetében a kőből, téglából való átépítést követően már a castrum megnevezés tűnik fel az oklevelekben, de ez nem jelenti azt, hogy a kőből átépített korábbi erősségek így válnának castrummá, mint ahogy egy Árpád-kori objektum castellum megnevezéssel is lehetett kőből épített erősség. Számos kőfallal körülvett „komolyabb” építményről tudunk, amelyek korábban egyetlen okmányban sem szerepeltek, és az egyszerű földvárnak – vagyis árokkal körülvett földhalomnak – nevezett objektumok kutatása során is egyre gyakrabban találkozhatunk elfedett kőfalakkal. A nemesi udvarházakat kevésbé, vagy egyáltalán nem erősített curiaként értelmezhetjük. Az „udvarház-típusú” objektumokat a településsel való szorosabb kapcsolat jellemzi, melyek gyakran a faluközösség részét képezve az adott település szélén, vagy annak közelében épültek fel. Típusuk és formai jegyeik alapján kevésbé nevezhetjük őket várszerű épületeknek, bár néha találkozhatunk meglepően markáns védelmi rendszerrel ellátott (curia fossata) udvarházakkal is (FELD, 2014). Az írott forrásokban nem szereplő település közeli, jól megközelíthető korai magánföldesúri építmények egy része később a középkori oklevelekben castellumként jelenik meg, többségük funkcióját tekintve akár nemesi udvarháznak is megfeleltethető. Az erősségek megnevezése nem volt egyértelmű és következetes sem a kora-, sem a késő-középkori forrásokban. Nem tudjuk tehát meghatározni azt a kritériumrendszert, amellyel megnyugtató módon kategorizálhatnánk az

egyes korok erősség-típusait. Az Árpád-kori oklevelekben sűrűn előforduló *castrum* hasonló gyűjtőfogalom volt az erődített építmények megnevezésére, mint a késő-középkorban általánossá váló *castellum* – a már említett, 16. századtól új jelentéstartalmat hordozó kastély szavunk megfelelője. Jószerevével talán az egyetlen kimutatható közös vonása a magánföldesúri erődített birtokközpontoknak, hogy szélességük, illetve hosszúságuk alul marad a magasságukénál, míg ez a sokszor tornyokkal megerősített *castrum*okról, *mentsvárak*ról nem állapítható meg. Valószínűleg az utóbbi terminust használták az extrém földrajzi környezetben emelt, kifejezetten védelmi célokra épített erősségekre is, amikor egy sziklaszirten, hegy ormán, vagy mocsaras, nehezem megközelíthető, a geomorfológiai adottságokat kihasználva jobban védhető épület létesítése volt a cél. A késő-középkori forrásszövegekben új erősségtípusként feltűnő, általános jellegű „*munitio*” és „*propugnaculum*” terminus értelmezése hasonlóképpen nem segíti a topográfiai és funkcionális kategorizálást, sőt inkább megnehezíti azt. A vári-pusztai mészkőszirt esetében sokkal érdekesebb azonban a földvárak (motték) tipizálásának kérdésköre. A földhalomvárak jelentősebb mesterséges földfeltöltésre épített, ebből kifolyólag „könnyűszerkezetes”, vagyis többnyire fa-szerkezetű erősségek, amelyek jellemzően magánföldesúri létesítmények voltak (FÜGEDI, 1977; FELD, 2014).

3. ábra: Vári-puszt. Az agyagos allúviummal fedett szirt széles dombhátként tárul elénk (Fotó: saját felvétel)

A földhalmot minden esetben sánc és árok vette körül, így szerencsés esetben légifelvételek segítségével ezek a pozitív domborzati formák jól azonosíthatóak, és elkülöníthetőek a természetes képződményektől, hiszen épületmaradványokat általában már nem láthatunk a dombháton. A vári-pusztai szirt maradványait dunai eredetű alluviális üledékek fedik, így távolról nagyobb alapterületű ellaposodó földhalomként, dombként emelkedik ki a Duna árteréből (3. ábra). Mivel a bányaművelés alaposan megbolygatta a felszínt és lokálisan a mélyebb rétegeket is, egyes kutatók mesterséges feltöltésnek, földhalomvár maradványának vélték az alaphegységi kibúvás területét (KŐHEGYI, 1961). Müller, 1769-es „Mappa geographica novissima Regni Hungariae” Bécsben nyomott Magyarország térképén jól látszik a keleti Duna-ág jobb partján ábrázolt pozitív domborzati forma, rajta „földvár” (földvár) felirattal (4. ábra). Földvárat a triász képződmény helyén egyéb térkép nem jelez, de a kiterjesztett levéltári kutatások során előkerült mappák újabb információkkal szolgálnak, bár a tipológiai azonosításban továbbra sem segítenek. Az okleveles adatokra támaszkodva, nagy valószínűséggel árokkal, fölsánccal, palánk-, vagy kőfallal erősített nemesi udvarház, tágabb értelmezésben mészkő alapokra emelt fa-szerkezetű magánföldesúri castellum állhatott a Mohácsi-sziget északi részén – helytálló hipotézis esetén – az alaphegységi kibúváson.

4. ábra: Müller 1769-es térképe Földvár felirattal jelöli a vári-pusztai kibúvást. (Forrás: MOL S 73 No 0034)

6. Akadozó koncepciók, sikertelen lokalizációk

A következőkben vizsgáljuk meg, hogy a történeti források tükrében eddig milyen koncepciók születtek a vár feltételezett építési helyével kapcsolatban.

CsÁNKI Dezső (1894) a Zichy-okmányokra utalva először említi a problémát, és a legtöbbet idézett forrásra hivatkozva („...castellum Sembech vocatum ex opposito Zekcheu...”) Szekcsővel szemben, a Duna túlsó partjára helyezi Sembech castellumát (4M. ábra). Úgy véli, a vár nyilván a Szekcsői-Duna bal partján állt, és valamikor a török időkben elpusztulhatott. Csánki nem számol a vár rövid krónikájával, amely a török terjeszkedés időszakát meg sem érő erősség gyors pusztulására utalhat, ugyanakkor meglehetősen tág határok közé helyezi az oklevelekben előkerülő – ma már nem létező – vár körüli településeket. Álláspontja szerint „Él-Szekcső” (Felszekcső) Baracska és Bátmonostor közelében fekkent, amely a később felkutatott adatok alapján egyértelműen hibás elképzelésnek bizonyult, csakúgy mint Páli (Pali, Pauli) település Baja és Bátmonostor határába való helyezése. Lak falunak „Szeremlyén” (Szeremle) és Bátmonostor közti említése sem túl szerencsés, hiszen azt (akárcsak Felszekcsőt) a korábban ismertetett források alapján Szekcső közelében, a Szekcsői-Duna mentén kell keresnünk. Vajas település Baracska mellé helyezését azonban nem vitathatjuk, hiszen annak helye – akárcsak a Vajas folyó nyomvonala – ma sem tisztázott. HALÁSZ Ferenc (1952) lokálpatrióta történészként és amatőr régészként sokat foglalkozott Dunaszekcső múltjával és térségének történetével. Monográfiájában érinti Töttös birtokait és erősségeit, de Sembech várát tévedésből Töttös bátmonostori várával azonosítja. ZALOTAY Elemér (1959) kéziratos anyagában részletesen és átfogóan vizsgálja a térség történeti vonatkozásait, így Contra Florentiam problematikáját és a középkori erősség kérdését is érinti. Mivel a rendelkezésünkre álló források szerint Sembech vára Szekcsővel szemben a Duna partján állt, Zalotay más körülményt nem vizsgálva téves következtetéseket von le a vár építési helyét illetően. Úgy véli, hogy a Szekcsői-Duna bal partján kell az erősséget keresni, amely a római kori ismert kikötőerőd, Contra Florentiam alapjaira épülhetett (5M. ábra). ENGEL Pál (2001) hasonló módon értelmezi a korabeli forrást, és az egyetlen biztos támpontot adó „...*opposito Zegcheu...*” definíció alapján szintén a Szekcsői-Duna bal partjának térségét jelöli meg várhelyként. Engel Vajas és Lak települését a Baracska-Dunától keletre helyezi, holott a források (köztük Lazarus térképe) azt egyértelműen Baracskától nyugatra, vagyis a két fő Duna-ág közti területen említik. Páli (Pauli, Pali) községet ugyanakkor Vajastól ÉNy-ra, a hibásan megjelölt Sembech és Bátmonostor közé teszi, amely szintén ellenkezik más forrásokkal (6M. ábra).

GYÖRFFY György (1963) munkáit a kutatók alapvető hivatkozási forrásként kezelik. Talán ő foglalkozott legrészletesebben a vár, a szervesen hozzá kapcsolódó Töttös-birtokok, és nem utolsósorban a Vajas folyó problematikájával. Györffy nyilván jól ismeri a középkori forrásokat, de valószínűleg ennél jóval szerényebbek a vizsgált térséggel kapcsolatos geomorfológiai ismeretei. Zsembéc várát, akárcsak Vajas települést a Szekcsői-Duna és Baracska között a sziget belsejében helyezi el (talán Lazarus térképe alapján, amely Vajas községét mindkét Duna-ágtól távol, de a Baracska-Dunához kissé közelebb, a sziget északi felében jelöli), vagyis az „...*opposito Zegcheu...*” forrást némiképp mellőzve Szekcsőtől távolabb, tőle DK-i irányban véli az erősség helyét (7M. ábra). Bizonytalanságát jól mutatja, hogy csupán a települések nevét tünteti fel a mocsaras sziget közepén, de pontos helyüket nem definiálja. A Vajas folyó futásirányát tévesen állapítja meg, és ebből hibás következtetéseket von le a kérdéses települések elhelyezkedésével kapcsolatban. A középkori oklevelekben előforduló helységnevek, úgy mint Lak, Pali, Élszekcső, Paliporth, Szeremle, Tóti, Baracska, Bátmonostor, stb. gyakran tűnnek fel a Vajas folyó környezetében, ezért Györffy megkísérli őket „felfűzni” egy olyan vízfolyásra, amely a vizsgált térségben korábban is folyhatott. A hajdani Vajas medrét a mai Füzeséri–Holt-Duna-ággal, vagyis a korábbi Baracska-Dunával azonosítja. Az említett Duna szakasz ma csupán keskeny morotvák rendszere, a Ferenc-tápcsatornával összeköttetésben egy mesterségesen fenntartott vízfolyás, amely az emberi beavatkozás nélkül régen feltöltődött mocsaras terület volna. Azonban néhány évszázaddal ezelőtt – ahogy azt később látni fogjuk – ebben a mederben hömpölygött a több száz méter széles fő Duna-ág víztömege, amelyet a térképek mindig is Danubiusként, Bajai-, vagy Baracska-Dunának emlegettek. Györffy minden bizonnyal a morfológia mai állapotából indult ki, és bár kézenfekvő megoldásnak tűnik a Vajas folyó ismeretlen futását egy ma is jól követhető, a térségen áthaladó vízfolyással azonosítani, az egész Baracska-Duna szakasz Vajas folyóvá történő kinevezése azonban túl merész megoldás. A Dunából kiszakadó, vagy oda visszatérő oldalágak elnevezésében mindig a Dunával kapcsolatos jelzős szerkezettel ellátott folyónevek szerepelnek. Képtelenség, hogy a Duna fő ága akár csak egy rövid szakaszon is nevet cseréljen egy nála nyilvánvalóan jelentéktlenebb vízfolyással. A középkori Vajas folyó nyomvonala és a mai Baracska-Duna feltöltődő medre térben és időben eltérő, egymással fel nem cserélhető földrajzi jelenségek, így az efféle megközelítés – bár történeti munkákban gyakori – nem túl szerencsés. A Baracska-Duna szabályozások előtti nyomvonalát jól ismerjük, és nem kétséges, hogy az egykori Vajas folyó szoros kapcsolatban állhatott vele, de szerepét nem vehette át. Egy 15. századi határjárás adatai szerint Szekcsővel szemben a Duna folyó két ágra szakad, körbezár

egy bizonyos szigetet, amellyel szemben található Vajas possession, és Paliorth. Ugyanott harmadik folyóágot is említ, melyek így három „torkolattal” egyesülnek a szigeti Duna térségében. A Vajas folyót Paliorth településnévhez köti, amely valószínűsíti, hogy a közelében folyhatott (ZICHY OKM. IX. 238). Egy 1866-os Mohácsi-szigeti birtoktérkép alapján a középkori Pali települése beazonosítható, ezáltal folyóvízi átkelője, Paliorth is többé-kevésbé meghatározható. Az említett település (valóban) Szekcsővel szemben a Szekcsői- és a Baracscai-Duna között helyezkedik el. Ennek tényét további adatokkal összevetve arra a következtetésre juthatunk, hogy a Vajas folyót a két Duna-ág között kell keresnünk, amely talán a források által gyakran említett (ezáltal a középkorban hírnévre szert tevő) szigeti halastavak összeköttetésében játszott szerepet.

Figyelemre méltó ANDRÁSFALVY Bertalan (1975) álláspontja a környék vizeivel és a Vajas folyóval kapcsolatban. A térség beható tanulmányozása után elképzelhetőnek tartja, hogy a Vajas folyó egy mesterségesen kialakított és karbantartott vízfolyás, amely a környező területek vízellátásában és gazdasági hasznosításában játszott szerepet. A Vajas szavunk etimológiai hátterében a „vájás”, vagyis árok kiásására utaló tevékenység húzódhat meg, emellett elgondolkodtató, vajon miként képes külön folyóként futni századokon át, amikor a szomszédos Duna – középső-szakasz jellegénél fogva – sűrűn változtatta a medrét? Ez csak úgy lehetséges, ha a fokok rendszerén keresztül más-más folyóággal összeköttetésben lévő vízfolyásnak a meder minden pontján felismerhető sajátosságai vannak. Mindez csak mesterséges kiépítés, és rendszeres karbantartás során képzelhető el Andrásfalvy szerint. Amikor már nem volt szükség a csatornarendszerre (pl. a török expanzió megváltoztatta a táj arculatát) az minden bizonnyal felbomlott, fokok és morotvák rendszerére szakadhatott szét, majd lassan feltöltődött. A 14-15. századi okmányokban valóban túl gyakran tűnik fel a Vajas név, a folyó látszólag igen nagy területet járt be, mintha „mindenhol ott volna” a régióban Kalocsától Bezdánig. Ugyanakkor újabb kori térképeink (a számtalan Duna-ággal ellentétben) szinte egyáltalán nem jelölnek Vajas névvel élő vízfolyást a Mohácsi-sziget területén. A fentiek alapján elképzelhető, hogy gazdasági- és kommunális szerepénél fogva – természetes- és/vagy mesterséges vízfolyások hálózatán keresztül – a Vajas ér valóban kapcsolatba került a vizsgált térségünk településeinek többségével. A 17-18. századi mappák és földabroszok gyakran ábrázolják a Mohácsi-szigetet a két Duna-ág közt egy harmadik, észak-déli, vagy északnyugat-délkeleti futásirányú vízfolyással. A Mohácsi-sziget e térképeken nem egységes, valójában nem is létezik, helyette Margitta- és Brigitta-szigetekre tagolódik. A szigetet kettéosztó markáns vízfolyás akár a Vajas utóda is lehet, mindenesetre ezt a felosztást Fischer Com. Ing. 1785-ös Bács-Bodrog vármegye térképén láthatjuk utoljára (5. ábra). Meg kell

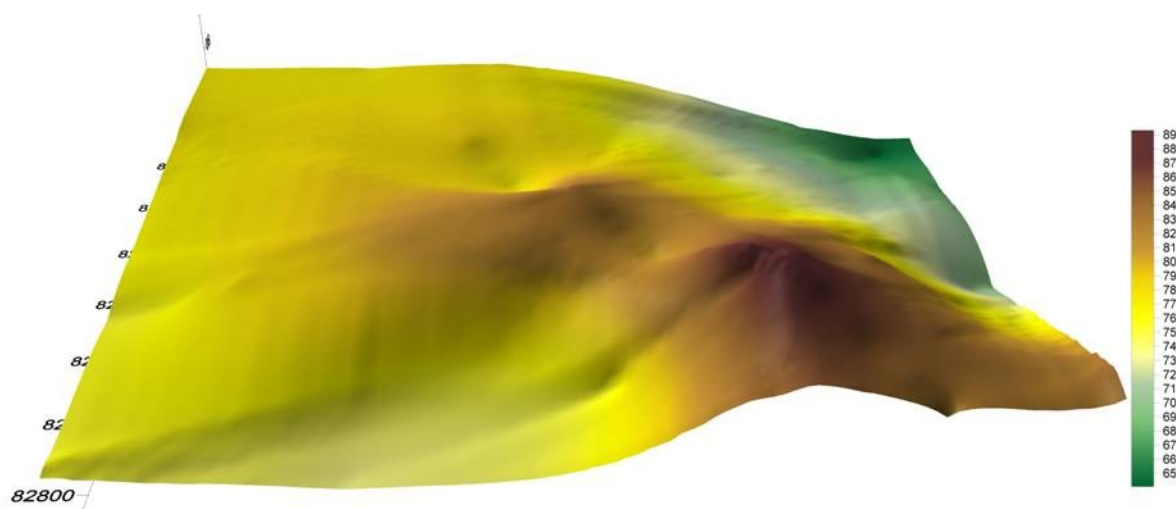
jegyeznünk azonban, hogy Sembech (Zembecz, ill. Zembech) települését, vagy castellumát egyetlen forrás sem említi a Vajas folyó mentén, (nem úgy a Duna, vagy „Senbechen ere” közelében) amely ugyancsak Györffy koncepcióját cáfolja. REUTER Camillo (1961) szerint Sembech települése Dunaszekcsővel átellenben lehetett a mai „Várpusztá” területén, amely az Öreg- vagy másképpen a Baracscai-Duna partján található. Álláspontját SZABÓ PÁL Zoltán (1957) közleményére hivatkozva alakítja ki, aki viszont ifj. LÓCZY Lajos (1912) írása alapján emlékezik meg egy Duna-parti erősség alapjairól. Reuter később egy régi térképre és egy régészeti feltárássra hivatkozik, amely mintegy igazolta volna a várhelyre vonatkozó korábbi „megállapítását”. Ilyen feltárás azonban nem volt Vári-pusztán, és az általa említett térképről sem tudunk meg közelebbit.

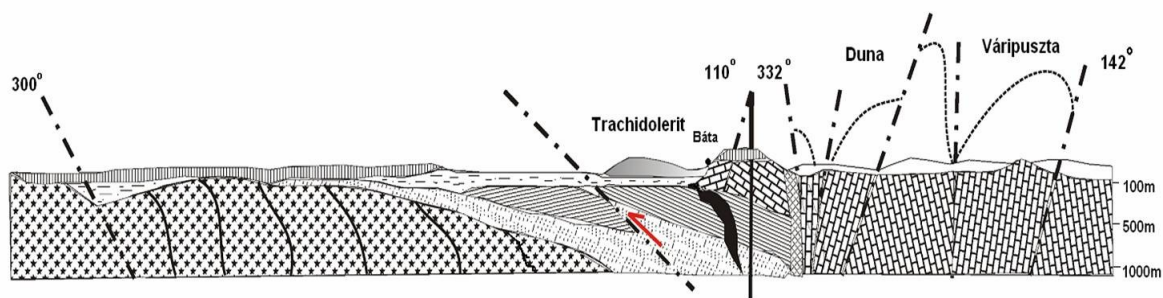

5. ábra: Fischer (1785) térképén a Mohácsi-sziget két részre tagolódik. A stílusjegyek alapján Karpe M. (1664) másolatnak tűnő mappáról hiányzik a Margitta (délnyugati) és Brigitta (északkeleti) szigetrész tartalma és megnevezése. (Forrás: MOL S 12 Div X No 006:1)

KŐHEGYI Mihály (1961) Vári-pusztá határában talált bizonytalan eredetű kőtömbök, középkori szórványleletek, és településnyomok alapján azonosnak vélte a helyet Sembech castellumával. A Baracscai-Duna partján heverő mészkő tömbökre Csernyák István középiskolás tanuló hívta fel Kőhegyi figyelmét, aki megjegyzi, hogy régi térképek alapján ez idáig nem sikerült igazolni a vár fekvését, amelyet a történészek és régészek már régóta keresnek. A Duna-

partról begyűjtött középkori leletek többnyire kerámia töredékekből álltak, túlnyomórészt Árpád-kori cserepek hevertek elszórtan a felszínen. A dombhát északi oldalán jól kivehető kultúrrétegről tesz említést, és az egyik mesterséges földhordás metszetében egy ház alakja és tűzhelyének nyomai rajzolódtak ki. Az általa mesterséges eredetűnek vélt feltöltésből a környék lakossága évtizedek óta hordja el a kőzetanyagot és a téglákat, vagyis Kőhegyi szerint a vár maradványainak legnagyobb részét már széthordták. REUTER valószínűleg erre az új eredményre utal vissza 1964-es közleményében, holott Vári-pusztán Kőhegyi csak szórványleleteket gyűjtött. Pesti János (1982) ugyancsak Kőhegyire hivatkozik, amikor Baranya megye földrajzi neveit lajstromozó kiváló munkájában Vári-pusztánál megjegyzi: „lehetséges, hogy Zsembéc várkastélya ezen a dombon épült,” vagy később ugyanitt: „az itt található hatalmas (homok) köveket (sic) Kőhegyi Mihály bajai régész a zsembéci várkastély romjainak tartja”. Sembech várának topográfiáját még ma is Kőhegyi nevéhez kapcsolják egyes várkutatók, de az kevésbé ismert, hogy éppen itt Vári-pusztán található a Mohácsi-sziget – és egyúttal Alföldünk déli részének – egyetlen mészkő előfordulása. A mészégetésre és kőfaragásra is kiválóan alkalmas középső-triász korú kristályos mészkövet évszázadokon keresztül bányászták (8M. ábra). Kőhegyi nem tudott az alaphegységi kibúvásról, és a bányameddő szétszórt törmelékes kőzetanyagát gondolta a vár maradványának. A mesterségesnek hitt feltöltés pedig nem más, mint a Bába–Vári-pusztá–Nagybaracska mezozoos gerinc megsüllyedt, és alluviális üledékkel fedett sasbérce (6. ábra). Kőhegyi figyelmét az is elkerülte, hogy a források favárként említik a castellumot, ő pedig „igazi kővárként” emlékezik meg róla. Elképzelhető, hogy éppen ezen a mészkőszirten állt a lappangó vár, mielőtt azt lebányászták?

6. ábra: A vári-pusztai szigetrög fedetlen térbeli modellje és a Báta–Vári-pusztá–Nagybaracska mezozoos gerinc földtani szelvénye (Forrás: Az 1994-es kőzetpotenciál felmérését célzó /GEO-S VESZ/ geofizikai mérések adatai és Szederkényi (1964) szerkezetföldtani vizsgálatai alapján saját szerkesztés. A domborzatmodell SURFER 8 térinformatikai programmal készült.

7. Szigetrög a Duna partján

A magyar geológia atyjaként tisztelt SZABÓ József (1865) emlékezik meg először a Mohácsi-sziget kőfejtőjéről, amely annak északi részen, Szekcsővel szemben található. Szabó sohasem járt a kibúvásnál, de arról hallomásból, mint „*a geológok előtt ismeretlen, de érdekes tényről*” írásában megemlékezik. Levelében Pápe Sándor uradalmi tiszttartótól tudósítást és mintákat kért, rövid cikkét ez alapján írta a bányáról. Pápe megjegyzi, hogy a fejtést itt már felhagyták, az most csak a „*baglyok tanyája*”, de korábban mészégetésre és kőfaragásra is fejtették köveit. Innen származik Dunaszekcső templomának oltáraihoz használt mészkő is, melyeket 1800-ban faragtak (7. ábra). Erről a kőzet jellegzetes színén és kalciteres szövetén kívül az oltár hátoldalán lévő táblácska eredeti felirata is tanúskodik: „*Szektsői-Duna szigettyében termett márvány*”. A három díszes oltár még ma is megcsodálható a főtéri templomban. Böck Hugó 1898-as geológiai térképe már pontosan jelzi a triász kibúvást a szigeten, amelyet később térképezési hibának véltek (SZEDERKÉNYI, 2002). A következő figyelmet érdemlő adat a korábban már érintett ifj. Lóczy Lajos tollából származik, aki 1912-ben látogatott el a kibúváshoz. SZABÓ József (1865) közleményére hivatkozva keresi fel a képződményt, amelyet közvetlenül a Baracscai-Duna jobb partján sikerül azonosítania. Lóczy azonban számban álló mészkő helyett csak valamilyen várszerű épület alapjait találta, amelyből korábban meszet égettek. Az alapfalak méretes kőkockáit „*porhanyós vakolat*” köti össze, felette itt-ott téglalapozás nyomai látszanak. Mivel a vár keleti lábánál közvetlenül ott a régi meder, a kőtömböket – szerinte – valószínűleg vízen szállíthatták oda. A falakat másfél méter vastag Duna-hordalék borította be, és megemlíti, hogy a Dunaszekcsővel szemközti parton is talált régi romokat, amelyek ma már a Duna középvízszintje alatt vannak. (Nyilván Lóczy itt

Contra Florentiam kikötőerőd akkor már ismert romjaira gondolt.) A kőtömböket hatalmasnak nevezi, szerinte ez könnyen megtévesztheti a szemlélőt, aki szálban álló sziklának ítélné. Jelentése olyan hatásos volt, hogy újabb 50 évig nem is járt geológus kutató a szigetrögnél. Lóczy valószínűleg a leomló bányameddő miatt csak a bányagödörben fejtett alapfalakat láthatta, és nem vizsgálta át alaposabban a fejtés környezetét.

7. ábra: Dunaszekcső templomának oltára a kőzet jellegzetes színét és szövetét tárja fel (Fotó: saját felvétel)

Fontos körülmény, hogy Kőhegyi nem ismerhette – és ezért nem is említi – azt a faragott tömbökből épült alapfalat, amelyet Lóczy másfél méterrel a felszín alatt látott. A fejtés felhagyásával a bányagödröket feltöltötték, néhány évtized alatt dús vegetáció foglalta el a területet, és később már csak a bányameddő szétszórt törmeléke jelezte a fejtés egykori helyét, ahogy jelzi azt ma is. SZABÓ PÁL Zoltán (1957) közleménye alapján Reuter joggal hihette, hogy Kőhegyi azokat a tömböket találta meg Vári-pusztán, amelyeket Lóczy már 1912-ben leírt. Ez utólag igazolhatta volna REUTER (1964) álláspontját a várhelyről, és a régóta várt felfedezést – mint olyat – bizonyára régészeti feltárás is követte volna, mint ahogy az a bátmonostori vár esetében meg is történt (9M. ábra).

A „kalandos sorsú” és olykor létében is megkérdőjelezett szálban álló középső-triász képződményt végül SZEDERKÉNYI Tibor (1964) írja le elsőként, miközben az alaphegységi kibúvást geofizikai mérésekkel is igazolták. Szederkényi szerint a mészkőszirt eredeti alapterülete megközelítőleg 200 000 m² lehetett, és magassága a fejtés megkezdése előtt is csupán néhány méterrel haladhatta meg a Duna magasártéri szintjét. HALÁSZ Ferenc (1952) Dunaszekcső monográfiája körültekintő alapossgal ír a település múltjáról, de csak szűkszavúan említi meg a közeli kőbányát, amely a „Margitta szigetben fekvő Vári-pusztá nyugati oldalán” található. A mészégetésről és a szanaszét heverő mészkő darabokról ő is megemlékezik, de hozzáfűzi, hogy „egy részüket pedig kőfalba rakva láthatjuk”. Talányos félmondatából nem derül ki, hogy a bánya területén álló kőfalakra gondol, vagy csupán a fejtett építőanyag környékbeli felhasználására utal. Fontos megemlékeznünk a dűlőnév-kutatások eredményeiről is, amelyek mindig fontos adatokkal szolgálnak egy térség múltjával kapcsolatban. Az alaphegységi kibúvásunk környezetét évszázadok óta „Vár”, „Vár dűlő”, „Vári dűlő” néven említik, amelyből épített erősség egykori helyére következtethetünk. A 19. század végén itt létesült tanya, majd tanyaközpont neve, nem meglepő módon Vári-pusztá lett. (Néhol ugyanez Vár-pusztá, illetve Várpusztá, esetleg Várdomb-pusztá.) A birtokrendezések előtt még sűrű erdővel borított magaslatot „Vár-erdőnek” hívták, a kibúvást nyugati oldalról elkerülő – ma már feltöltődött – morotvatavat pedig „Vár tavának” jelölik a régi térképek. A 19. század második felében beinduló tanyásodás óta a környékbeliek leginkább csak úgy nevezik: kőbánya. Sajnos a török idők és az azt követő zavaros évek éppen a tolnai és a baranyai régióban okozták a legnagyobb rombolást, így a korábbi lakossággal együtt a régi dűlőnévkinccs java része is elpusztult. A vészterhes időszakot sokszor csak az épített erősségeink élték túl, amelyek gyakran őrződtek meg dűlőneveinkben. A Schloss- és Schlossberg-dűlő, várhegy, váralja, várdomb, vár-, illetve vári dűlő névalak hazánk más tájain is gyakori, és szinte kivétel nélkül e nevek bukkannak fel ott, ahol a korábbi történelmi korok feltárt, vagy beazonosított épített erősségeit találjuk. Ezek az újra és újra visszatérő névtípusok sokszor már önmagukban kijelölik, hogy hol volna érdemes régészeti ásatásokat végezni hazánk területén (WEIDLEIN, 1934).

Korábban már szóba került SZABÓ PÁL Zoltán (1957) munkája, amelyben a DK-Dunántúl negyedidőszaki felszínfejlődését elemezve érinti a Baracska-Duna partján álló triász kibúvást. Lóczy nyomán eljut az alapfalak kérdéséhez is, amelynek pusztulását nem csak a bányászattal, hanem a Mohácsi-sziget térségének holocén kori intenzív süllyedésével és folyóvízi üledékkel való betemetődésével magyarázza. A süllyedő tendenciák sebessége és a feltöltődés mértéke alapján úgy véli, hogy a Lóczy által említett romoknak középkorinak,

vagy annál idősebbeknek kell lenniük. Itt jegyzendő meg ismét, jóllehet a források szerint Zembech vára („*castellum Zembech ligneum*”) fából épült, és nincs ugyan adatunk róla, de lehetséges, ha nem is valószínű, hogy azt valamikor később mégis átépítették kőből. Ugyanakkor az sem zárható ki, sőt jóval reálisabbnak vélem a lehetőségét, hogy a nagyméretű kőtömbök valójában egy korábbi időszakhoz köthető kultúremlékek hordozói, és legfeljebb alapjául szolgálhattak a középkori erősségnek. Nehezen képzelhető el, hogy egy 15. századi nemesi birtokközpont, amelyet az okmányok mindig csupán castellumként említenek, olyan erős, kőből épített védőfalakkal rendelkezzen, amelyek még a középkori castrumokra sem jellemzőek. Mindezt úgy, hogy ennek ellenére egyetlen késő-középkori, vagy újkori forrásunkban sem találunk rá utalást. Mindemellett a középkori források által megemlített kőbányászat és mészégetés inkább a meglévő romok pusztítását, sem mint új erősség állítását feltételezi a Duna parti mészkőszirten. A Duna-pari limes közelsége, valamint Lugiból az Alföld irányába tartó ókori kereskedelmi- és hadiút feltételezett közeli nyomvonala alapján úgy vélem, hogy a Lóczy által említett kváderköves alapok inkább egy lappangó római védmű maradványai lehetnek. Ennek vizsgálata azonban nem képezi jelen dolgozatunk tárgyát, habár kétségtelenül izgalmas és mindenképpen tisztázandó kérdés (KONKOLY, 2014).

8. A Duna szerepe a kibúvás történeti megközelítésében

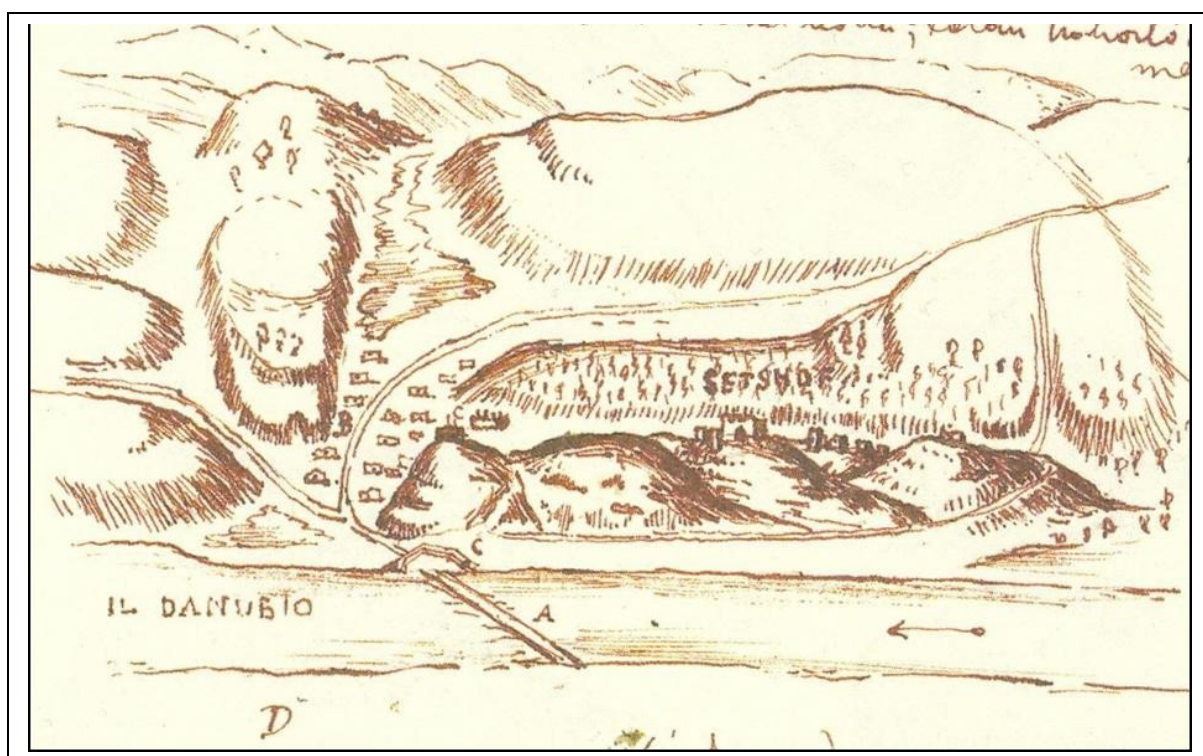
8.1 A Mohácsi-sziget átalakulása

A mészkőrög történeti vonatkozásait legcélszerűbb a Dunához fűződő kapcsolata felől megközelíteni. A Mohácsi-sziget térségében különösen sok vitára ad okot az egyes Duna-ágak szabályozások előtti futásiránya, vízhozama, eróziós-akkumulációs teljesítménye.

A Duna a Visegrádi-szorosban történő pliocén kori megjelenése óta gyakran változtatta medrét. A pleisztocén eleji folyásirányt döntően az Alföld területének térben és időben változó süllyedő tendenciái határozták meg, de a mederváltozásokhoz a hordalékkúpok épülésének szabályai is hozzájárultak (BORSY, 1989). A Duna az alsó-pleisztocénben még ÉNy–DK-i irányban szelte keresztül az Alföldet, majd fokozatosan vette fel a ma is ismert É–D-i futásirányt. A würm-interpleniglaciálisban már a Kalocsa–Baja–Zombor irány volt a meghatározó. A korábbi irányváltozások geomorfológiai bizonyítékait a lefutási irányokat jelölő bevágódott folyómedrek mutatják, de az utolsó irányváltás ideje a Duna teraszok segítségével is igazolható. További bizonyítékot a sekélyfúrások által feltárt fiatal üledékes rétegsorok és a Duna áradásai által felhalmozott, helyben maradt tőzeges

üledékösszletek adnak, de a hajdani Duna medrek geomorfológiai helyzete sekély-mélyiségi szeizmikus vizsgálatokkal is feltárható. A Pesti-síkság hordalékkúp teraszai jelölik a Duna pleisztocén kori, Alföldet keresztbe szelő lefutási irányát. A mai észak-déli irányú Duna-völgy mentén már csak a pleisztocén végi teraszokat találjuk, ami jelzi, hogy a folyó korábban nem ezen a nyomvonalon futott. Az interpleniglaciális után kialakult teraszok a Csepel-szigettől a Mohácsi-szigetig kisebb megszakításokkal végig nyomon követhetők. A Csepel–Mohácsi-síkság üledékeit a Pesti-síkság hordalékkúpjaiba erőteljesen bevágódó, déli irányba tartó folyó terítette szét (BORSY, 1987, 1989). A szétterített hordalék nagy része finomszemű törmelékes üledék, hiszen Pakstól délre a meder anyaga zömmel azonos szemcsenagyságú finom homok, ami jelzi, hogy a folyó bevágódása itt nem éri el a mélyebben fekvő pleisztocén kavicsréteget, és a felső szakasról sem hoz már le durvább üledéket. A Pakstól délre haladó folyószakasz tehát szabadon meanderező, típusosan kanyarogva bevágódó középszakasz jellegű folyó képét mutatja (BOGÁRDI, 1955). A Duna dél-magyarországi szakaszát felhalmozó medertípus jellemzi, amely egyik lényeges feltétele a folyami szigetek kialakulásának. A Mohácsi-sziget keletkezésében a vári-pusztai szigetrögnek kulcsszerepe volt, hiszen a kiálló mészkő keményebb szirtjei sziklázatonyként álltak a folyóvíz útjába, és megakadályozták a mögé lerakódó hordalék elmosódását. A mészkőszirt mögött felgyülemelő folyóvízi üledék idővel hosszan elnyúló és egyre terebélyesedő szigetet hozott létre (SZABÓ, 1865; HAJDÓK–KÖHEGYI, 1976). (Nem tartozik vizsgálataink körébe, de érdekességként megemlíthető, hogy Jókai Mór, aki előszeretettel adoptálta a kor tudományos eredményeit műveiben, hasonlóképpen írja le „Az arany ember” című regényében „Senki szigetének” keletkezését. A regény kiadása előtt 7 évvel jelent meg Szabó József közleménye, ahol először említi a Mohácsi-sziget genezisének új elméletét, melyben az allúvium gyors és tartós felhalmozódásának okát a sodorvonalban álló mészkőszirtben jelöli meg. A szigetrög morfordinamikai szerepe a mészkőszirt unikális jellege miatt kerülhetett előtérbe, hiszen a Kárpát-medence Duna-szakaszán egyedülálló földtani jelenség.) A Mohácsi-sziget növekedése az antropogén beavatkozásokig tarthatott, hiszen a Ferenc-csatorna már nem szállít több hordalékot, a Dunát gátak közé szorították, partjait pedig mesterségesen tisztítják. A vízrendezések előtt a Mohácsi-sziget teljes egészében a Duna árterének része volt, melyet a folyó a holocén folyamán szinte méterről méterre átdolgozott. A sziget területén 1875–1883 között épült ki az árvízvédelmi töltés, amely Dunaszekcső szigeti részét (ma Dunafalvát) hivatott megvédeni a Duna áradásai ellen. A mintegy 25 km hosszú és 16 km széles sziget átlagos tengerszint feletti magassága 85 méter, melynek holocén kori feltöltődése – a gátak megépítéséig – rendkívül gyors volt. Mindezt jól jelzi, hogy a feltöltődött kanyarulatok fiatal

felszíne 5–6 méterrel magasabban van a mai Duna „0” pontjánál. Az alacsony- és a magas ártér szintje között alig van különbség. A Duna „0” pontja (79,88 m. tszf.) felett 5–6 méterrel magasabban elhelyezkedő alacsony ártér tengerszint feletti magassága 84–85 méter, a magas ártéré 87–88 méter. Az alacsony árteret a szabályozások előtt gyakran elöntötte a Duna, a magas ártér csak a nagyobb árvizek alkalmával került víz alá. Jól mutatja mindezt a Duna intenzív felszínalakító tevékenysége, amely a magas árteret is átdolgozta. A majdnem teljesen sík, 380 km²-es sziget legmagasabb pontját 90,5 méterrel Vári-pusztánál találjuk. Ez már a magas ártér átlagos szintjét is meghaladja, melyet a gátak megépítése előtt sem borítottak el sohasem a hullámok. Igazolják ezt az őskori, illetve késő-bronzkori régészeti leletek, amelyek közvetlenül a felszínről kerültek begyűjtésre. Ennek jelentősége a sziget történeti hátterét vizsgálva kerül előtérbe, hiszen a kibúvás környezete – ármentes térszín lévén – az emberi megtelepedésre minden korszakban alkalmas lehetett. A sziget egyik sajátossága, hogy felszíne déli- és keleti irányban is enyhén dőlt, így 2–3 hét alatt a nagyobb árvizek is levonulnak a területéről (ERDŐSI–LEHMANN, 1974). Az állandóan, vagy az év jelentős részében vízzel borított ártéri sziget egykori képe, tehát nem teljesen fedi a valóságot. A középkori Mohácsi-szigetet általában vad, mocsaras, járhatatlan és értéktelen „senki földjeként” szokták jellemezni, pedig azon települések voltak, rajta kereskedelmi utak vezettek keresztül, és a török időszakban csapatok is állomásoztak területén. Jól mutatja a sziget hadászati jelentőségét a török ellenes felszabadító harcokban (1687) részt vevő csapatok útvonalterve, ahogy Baja felől vonulva foglalták el a Mohácsi-sziget. A szigeten táborozó hadsereg a Dunán hajóhidat épített, majd azon átkelve támadta és foglalta el a török kézben lévő szekcsői várat (8, 2M. ábra). A táj arculata azonban az elmúlt kétszáz év során jelentősen megváltozott. A sziget korábban kiterjedt erdőségeiről, disznó- és marhalegelőiről volt ismert, de a 19. századi „földelkülönbzéshez” kapcsolódó birtokrendezések már a szántóföldek térnyerését szolgálták. Ma a sziget legnagyobb része művelt földterület, ártéri erdők csak a lapályokban, vízfolyások és holtágak mentén fordulnak elő. Beszédes adat, hogy Vári-pusztá térségét korábban Vár-erdőnek jelölték a térképek, hiszen a sziget híres tölgyesei mindenütt a magasabb térszíneket foglalták el. Erdőségeknek már nyomát sem találjuk a szigeten, pedig nem is olyan régen a „grádicsosan” növekedő erdőfoltok jelezték a folyókanyarulatok fejlődési irányát a szabályozási tervek készítésével megbízott mérnököknek. A korábbi szállások utódjává előlépő tanyás települések csak a vízrendezéseket követően terjedtek el, majd indultak burjánzásnak a sziget egész területén.

8. ábra: Szekcső a Várhegygel és a várral (1687). A Mohácsi-szigetről hajóhíd vezet át, a jobb parti löszfal még érintetlen. A keskenyebbnek tűnő Szekcsői-Duna parti sávja szélesebb, mi több, még útvonalat is látunk előterében. (Forrás: BML Ba. 124-2)

A folyószabályozások utáni lecsapolási munkálatok eredményeként több mint 100 km. hosszú lecsapoló csatornarendszer hálózza be a Mohácsi-szigetet, amely néhány nagyméretű zsilippel és átemelő szivattyúval ellátott főgyűjtő csatornával torkollik a Dunába, illetve a Ferenc-csatornába. Az eredeti talajvízszint annyira lecsökkent, hogy a további munkálatok csak alagcsövezéssel folytathatók. Ennek ellenére a Duna magas vízállásakor a lefűződött régi morotvák és árokrendszerek megtelnek vízzel, ezáltal az ősi folyóhálózat egy része újra láthatóvá válik. A Mohácsi-szigetet keletről határoló Duna-ág hajózhatóságát már a 19. század második felében is csak mesterségesen tudták fenntartani. A főmederről történő leválasztásával, majd a bajai- és bezdáni zsilipek felépítésével a gyorsan iszapoló Baracska-Duna végleg elveszítette eróziós képességét. A nagyobb kanyarulatokat levágták, a medret kotorták és gátak közé szorították (ERDŐSI–LEHMANN, 1974). A lassan állóvízzé alakult egykori folyó medre folyamatosan töltődik, mocsarasodik, és a kiterjedt mezőgazdasági művelés hatásaként az eutrofizáció fojtogatja. Jelenleg csupán, mint öntözőcsatorna hasznosítható. A hajdan „gőzhajók seregeit hordó” egykori nagy Duna partján állva ma 15–20 méter széles, néhol alig 2–3 méterre szűkülő haldokló morotvát találunk, amelyről már a 19. században, az első mederkorrekció után feljegyezték: olyan gyorsan iszapolódik, hogy „annak

tökéletes elmúlásától tartani lehet” (MELCZEL, 1828). A sziget morfodinamikai fejlődésében és jelenlegi arculatának kialakításában több tényező is szerepet játszott. Mielőtt a 19. századi antropogén beavatkozások tájformáló hatásait elemeznénk, előtte vizsgáljuk meg, hogyan kapcsolódik mindez térségünk történeti-régészeti kutatásaihoz.

8.2 A régi dilemma: Szekcsői-ág, vagy Baracskai-ág?

A kutatási témához kapcsolódó szakirodalmat feldolgozva meglepődve tapasztalhatjuk, hogy még ma sem tisztázott kérdés, hogy a Mohácsi-sziget vízrajzi képe hogyan változott az elmúlt néhány évszázad során. Még vízrajzi szakmunkákban is előfordul, hogy csupán az elmúlt évszázadok hiányos, olykor szakmaiságában is vitatható térképezési munkálatok eredményeit egymás mellé helyezve vonunk le messzemenő következtetéseket (FALUDI–NEBOJSZKI, 2008). A történettudomány jeles képviselői – érintettségük okán – különböző álláspontot képviselnek a Duna folyásirányában bekövetkezett vélt, vagy valós változásokról. A 19–20. századi történész, illetve régész kutatók közül sokan intuíció alapján, egy-egy térkép, vagy írott forrás elemzése során alkottak véleményt a sziget vízrajzi viszonyairól, s legfőképp a Mohácsi-szigetet közrefogó Duna-ágak kérdéséről. Ennek oka a rendelkezésünkre álló – bőségesnek korántsem mondható – írott forrásanyag és térképi ábrázolások erős megosztottsága. A témában érintett kutatók vonatkozó munkáit elemezve, a véleményeket négyféle álláspont köré csoportosíthatjuk. A kiragadott példák közös pontja, hogy mindannyian egy-egy történeti problémát vizsgálnak Dunaszekcső, illetve a szomszédos Mohácsi-sziget térségében. A kutatók első csoportja határozottan cáfolja a Szekcsői-Duna korábbi, jelenlegi medre szerinti futásirányát. Ide sorolhatjuk HORVÁTH Antalt (1885), WOSINSKY Mórt (1896), GRÁF Andrást (1936) és ZALOTAY Elemért (1959), akik a Duna fő ágát a mainál keletebbre húzódó mederben tudják csak elképzelni. Néhányan úgy vélik, hogy a Duna fő ága a korábbi évszázadokban is a mai medrében, vagyis a Szekcsői-ágban folyt. Ezt a véleményét hangoztatta többek között KURUCZ János (1914), BEZERÉDI Győző (1975), HALÁSZ Ferenc (1952) és KÖHEGYI Mihály (1968) is. Többségében elfogadják a Duna mindkét ágának korai kifejlődését és történelmi szerepét, de különbségek vannak annak megítélésében, hogy a korábbi századokban a jelenlegi fő meder, vagy a keletebbre húzódó baracskai meder képviselte a markánsabb vízfolyást. Előbbi mellett FRÖHLICH Róbert (1887), PÁRDUZ Mihály (1941), MÓCSY András (1958) és nem utolsósorban VISY Zsolt (1978, 2000) érvel, míg az utóbbit HAAS Mihály (1845), KRAUSZ Jenő (1907), GOSZTONYI Jenő (1891) és HAJDÓK Imre (1976) fogadja el. A

Szekcsői-Duna korábbi létjogosultságát többek között a folyópartot követő limes-út és a római kori túlparti ellenerődök, hídfőállások igazolják, ezért a limeskutatók többsége – érthető módon – csak erre a Duna-ágra fókuszál. Az idősebb Baracscai-Duna ágának ugyanakkor a történeti forrásokon túl jól követhető geológiai- és geomorfológiai bizonyítékai is vannak. Általánosságban ismert tény, hogy a Föld tengely körüli forgásának hatására fellépő Coriolis-erő a felszínen tehetetlenségi mozgást végző tárgyakat, így például a vízfolyásokat is az északi félgömbön jobbra, a déli féltekén balra téríti el. A Duna jobb partot pusztító tevékenységét és nyugat felé vándorlását – tudományterületektől függetlenül – rendszerint ezzel az eltérítő erővel magyarázzák. Történeti, néprajzi, régészeti, de akár korábbi geográfiai munkákban is találkozhatunk olyan nézettel, mely szerint a Mohácsi-szigetet övező idősebb baracscai-ág és a fiatalabb szekcsői-ág mederváltása a folyó nyugatra tartó tendenciájával magyarázható. Ifj. LÓCZY (1912) épp az Öreg-Duna partján álló váripusztai szigetrög kapcsán vélte igazoltnak, és fogalmazta meg véleményét, miszerint a Duna nyugati irányú vándorlásával magyarázható annak régi (baracscai) és új (szekcsői) medre. Noha egy folyó korábbi futásirányának számos geológiai- és geomorfológiai bizonyítéka lehet, az évszázadokhoz köthető pontos képről csak az erről hiteles információkat nyújtó, történelmi időkből fennmaradt írott források és térképi ábrázolások alapján tájékozódhatunk. Írott forrásaink többsége szerint régebben a Baracscai-Duna a mainál lényegesen szélesebb ággal haladt Bajától déli irányba, míg a Szekcsői-Duna csak egy keskenyebb oldalág volt. A Mohácsi-szigetet ábrázoló, vízrendezések előtt készült mappák döntő többsége vagy egyforma vastagságúnak jelöli mindkét Duna-ágot, vagy ami talán gyakoribb, a keleti (baracscai- vagy bajai) ágot szélesebb vonalvezetéssel ábrázolja (10M, 11M, 12M, 13M, 14M). Körültekintően kell azonban eljárnunk a felkutatott térképezési munkák tanulmányozása során, hiszen számos esetben előfordul, hogy éppen ennek ellenkezőjére találunk példákat. Levéltári kutatásaim során több ezer térképet nézhettem át a hazai országos- és regionális térképtárainkban, majd sikerült kiválogatnom azokat a mappákat, amelyek megfelelő léptékben és értékelhető tartalommal ábrázolták a Mohács-szigetet. Meglepő volt számomra, hogy Baranya vármegye területéről, s azon belül is a Mohácsi-sziget térségéről készített térképi ábrázolások mennyisége mennyire alulreprezentált más hazai tájegységeinkhez viszonyítva. A sziget ábrázolásánál a legnagyobb gondot a feltáratlanság okozta. Megyei- és országos felméréseink többségnél hamar kiderült, hogy a munkálatokat végző térképész nem járt a Mohácsi-szigeten. Ezek a térképek nem ábrázolnak településeket, útvonalakat, és már a középkori forrásokból is jól ismert nagy tavakat, folyóágakat sem a sziget belsejében. Homogén felszínű, jó esetben ötletszerűen feltüntetett mocsaras foltokkal

tarkított szigetet találunk Roselli, Lazius, Hevenes, Marsigli, Korabinszky, Zsámboky, Mikoviny, stb. térképein, vagy akár az I. katonai felmérés szelvényein. Ezen térképek megbízhatósága a Duna ágak tekintetében is kérdéses, ezért csak olyan mappákat vontam be a vizsgálataimba, amelyek a vízrendezéseket megelőzően készültek ugyan, de megfelelnek a fent hiányolt kritériumnak. Matematikai-statisztikai módszerek bevonása nélkül is megállapítható, hogy azon térképeken, amelyeket valóban geodéziai módszerekkel, a szigetet bejárva szerkesztettek meg, a Baracska-Duna meandereit (többé-kevésbé) valóságként, szélesebb vonalvezetéssel ábrázolják. Más kérdés, hogy éppen azokat a térképeket másolták utóbb nagyobb számban – ezáltal ismertebbé és később hivatkozási alappá váltak – amelyek kevésbé megbízhatóak. Írott forrásaink többsége is a keleti Duna-ágot említi a korábbi fő vízfolyásként (HAAS, 1845; VOSINSKY, 1896; ZALOTAY, 1959; HAJDÓK, 1976). GOSZTONYI Jenő (1891) a Duna-szekcsői plébánia levéltárában feldolgozott iratokra hivatkozva a következő megállapítást teszi:

„A Duna, amely most a várhegy alatt hömpölygeti tova hatalmas habjait, a Baracska felé eső részen folyt tovább; erre pedig csak egy kis ágot bocsátott ki szivéből, a mely ág oly sekély volt, hogy pár kődarab segítségével átlehetett rajta menni.”

A Duna-ágakkal kapcsolatos kérdés megnyugtató rendezéséhez a 19. századi folyószabályozások kezdeti szakaszáig kell visszanyúlnunk. Nem kétséges, hogy a vízrendezések előtt a Dunának számos kisebb-nagyobb oldalága szabdalta fel a Mohácsi-szigetet. Az egyes ágak vízhozama, szélessége, eróziós-akkumulációs teljesítménye, a korábbi korrekciók, vagy az éghajlat módosulásainak függvényében évszázados, vagy akár rövidebb periódusú szakaszokban is más és más lehetett. Az antropogén beavatkozások – bár mindig is jelen voltak – igazán markáns változásokat csak a 19. században, a folyószabályozások idején hoztak. A Mohácsi-szigetet övező Duna-ágak szabályozási munkálatairól a Duna-Mappáció levéltári anyagai tanúskodnak. MELCZEL János (1828) „munkálkodó Ingenieur” szelvényleírásaiban egy mesterséges árok kiásásáról olvashatunk, amelyet Bata városának védelmében hoztak létre. A báti kanyarulat átvágásával, és egy új meder kialakításával szerették volna megóvni az árvizektől gyakran sújtott települést. A báti-ágot tehermentesítendő új meder kialakításához nem tartották elegendőnek a Szekcsői-Duna munkavégző képességét, ezért a szélesebb Baracska-Duna vizének egy részét a szekcsői-ágba terelték. A műveletet követően már a Szekcsői-Duna vált dominánssá, amely kétszeresére nőtt, amíg a baracska-ág felére csökkent. Az új Duna szakasz eróziós-akkumulációs képessége megváltozott, hiszen a korábbi medernek egy jóval nagyobb víztömeget kellett levezetnie, amely fokozta a parteróziót, és növelhette a szeletes lözcsuszamlások

gyakoriságát. A bátai átvágás következményeként a Duna sodorvonala egyenesen a dunaszekcsői Várhegynek tart, amely önmagában kiválthatta a csuszamlások intenzívvé válását. Mindezt kellően alátámasztják azok a 17–18. századi megemlékezések és térképi ábrázolások, amelyek még említik, illetve jelölik a Várhegyen álló római alapokra felhúzott középkori erősség falait, valamint a vár barbakánját. A várfalak egy része még az 1700-as évek végén, ill. a 19. század elején is látható volt (HAAS, 1845, RÓMER, 1865). Az alapfalak pusztulását a Várhegy területének fokozatos csökkenésével hozzák összefüggésbe, vagyis a csuszamlások intenzitása és gyakorisága az elmúlt másfél évezredben nem lehetett azonos. Annak döntően az utóbbi két-három évszázadra, legfőképp az 1828-as korrekciót követő időszakra kellett korlátozódnia (8, 2M. 14M. ábra). A szabályozással kapcsolatos dokumentációkból az is kiderül, hogy a folyami hajózás ebben az időszakban terelődött át a gyorsan iszapoló Baracskai-Dunáról a látványosan hízó Szekcsői-Duna-ágra. A munkálatokat irányító mérnök így fogalmaz:

„A most itt el folyó nagy Duna egy év előtt a Dunának kissebb ága és tsak felényi szélességü volt, de kiváltképen a Báttai kerület által vágása olta a menyivel a Baratskai Öreg Duna iszapolodott, annyival a Szektsői Duna nevedett” (MELCZEL, 1828.)

Ez a kérdés tehát pontosan megválaszolható: a Duna fő ága 1828-ban foglalta el jelenlegi medrét a Mohácsi-sziget nyugati oldalán.

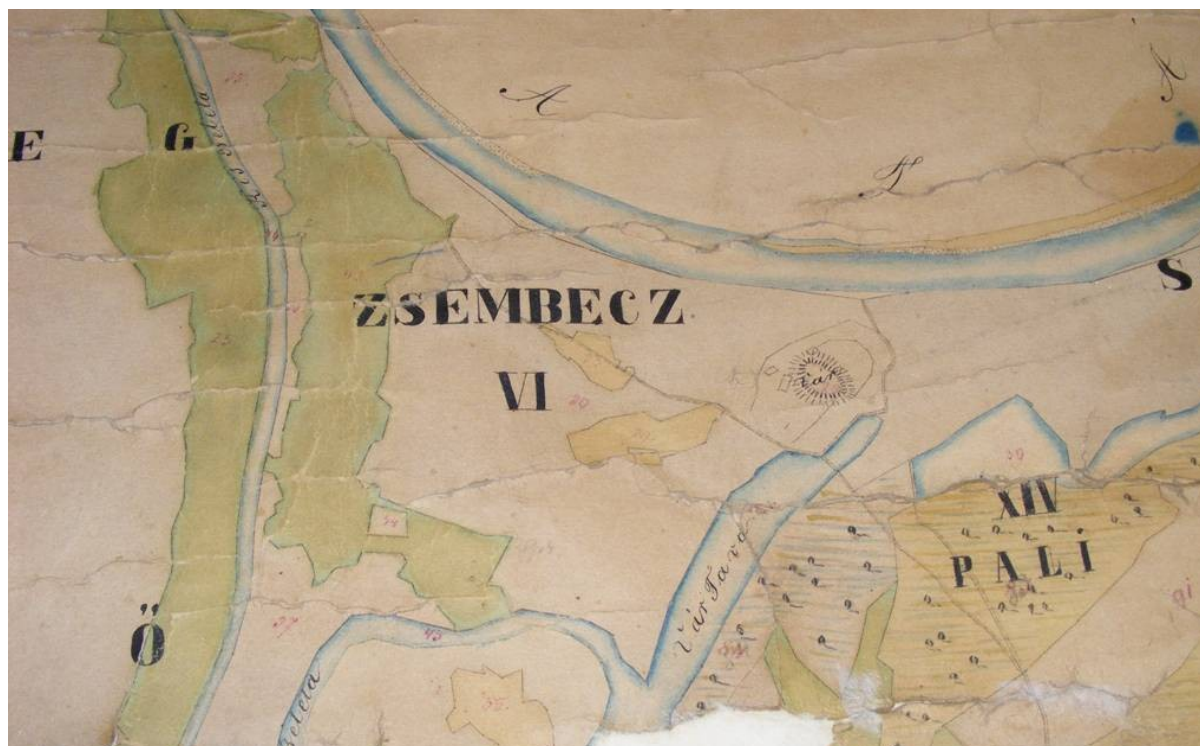
Nem kétséges, ha valóban a mészkőszirten állt a vár, akkor annak a korábbi „nagy Duna” partján kellett állnia, hiszen a mai morotva jellegzetes kanyarulata a korábbi felvételeken – mint a fő Duna-ág meandere – jól felismerhető. Ez tévesztette meg Csánkit, Engelt, Zalotayt és másokat is, hiszen a források Zembech várát a Duna közelében jelölik meg, ők pedig a mai fogalmaink szerinti, vagyis a Szekcsői-Duna vonalában kutatták a vár lehetséges helyszínét. Zalotay tudott a Baracskai-Duna korábbi jelentőségéről, de fő Duna-ágként legfeljebb a római korban tudta elképzelni (5M. ábra). Reuter és Kőhegyi következtetései bár hibásak voltak, végül mégis eredményesnek bizonyultak. A vár pontos helyével kapcsolatos elképzeléseiket ugyanakkor nem tudták meggyőzően alátámasztani.

9. Eredmények, következtetések

Miután Kőhegyi 1962-ben értesült a geológusok vizsgálatairól, és megtudta, hogy Vári-pusztán csupán szétszórt bányameddőt talált, csalódottságában vissza akarta vonni közleményét, de erről Reuter nem tudott. Terepi munkája eredményeként pusztán egy

középkori település nyomait tudta kimutatni. A döntő bizonyítékokra még 50 évet várni kellett.

A Baranya Megyei Levéltár pécsi térképtárában elhelyezett, nemrég előkerült és restaurált 1866-os birtoktérkép különleges érték hordozója, hiszen kétséget kizáróan igazolja Zembech várának és a vári-pusztai szigetrög helyének topográfiai azonosságát. Az egyetlen ismert térképünk, amely a Vár-, vagy a Vári-dűlő, Vári-puszta elnevezés helyett a korábban használatos „Zsembecz” birtokrészt is feltünteti a kibúvás mellett. A szigeti birtoktérkép magát a várat is jelöli a képződmény helyén, vagyis az erősség valóban a mészkőszirten állhatott (9. ábra).

9. ábra: Zembech vára a Zsembecz dűlőben. 1866-os szigeti birtoktérkép, amely a szigetrög helyén pozitív domborzati formát, rajta „Vár” feliratot jelöl. (Forrás: BML BIU-154)

Felkutatott okleveles adataink újabb bizonyosságot szolgáltatnak. Egy 1382-ből származó oklevélben Zembecz birtokán dolgozó kőfejtők és mészégetők ellen elkövetett hatalmaskodásról értesülünk (COD. DIPL. IX. 5. 334). Újabb okmányunk 1484-es keltezésű, amelyben Erdődi Tamás titeli prépost kéri az új birtokost Várdai Aladárt, hogy „Sembecz” nevű bányájából mészégetésre való köveket fejthessen. A kérést Farkas Pál официális megtagadta, így ennek tisztázását kéri Várdaitól (ZICHY OKM. XI. 382). Más esetben pedig Báthori István országbíró kéri Várdait, hogy a neki ígért égetett meszet a váci püspök kérésére adassa ki (ZICHY OKM. XII. 309). Jól mutatja az égetett mész értékét, hogy a közel 200 km-re

fekvő Titelbe, vagy akár Vácra is szállítottak innen az égetésre kiválóan alkalmas kristályos mészkőből, amelyet nyilván rentábilis mérleggel, vízi úton bonyolítottak le. A fenti okleveles adatok megerősítik Zembech várának kapcsolatát a mészkőröggel, hiszen Dél-Alföldünk területén kizárólag itt érik el a felszínt a medencealjzat karbonátos rétegei, égetésre alkalmas triász mészkövet csak ebben a bányában lehetett fejteni. A Sembecz névalak kőbányaként való megjelenése pedig önmagában kizárja a téves következtetés lehetőségét, ez alapján a várnak a Duna-parti szirten kellett állnia. (1484-ben már nem állt vár a szirten, forrásunk is erre utal, amikor a helyet csupán kőbányának nevezi.) Zembech várának lokalizálását a terepi munkák során Vári-pusztáról begyűjtött szórványleletek is megerősítették. Már földtani vizsgálataim során megfigyeltem, hogy különböző történelmi korokból származó kerámiatöredékek tűnnek fel a kibúvás környezetében. A jelenleg mezőgazdasági művelés alatt álló felszínről zömében népvándorlás kori, Árpád-kori és késő-középkori kerámia töredékek kerültek elő. A kibúvás délkeleti oldaláról begyűjtött kerámialeletek nagyjából őkori, köztük több bronzkori töredékekből állnak de a leletegyüttes a középkori mellett nagyobb számban tartalmaz újabb kori kerámia töredékeket is (15M, 16M. ábra). A középkori szórványok között mohácsi- és bécsi kerámia, valamint a jellegzetes mészbetétes kerámia fragmentumai is felismerhetők voltak. A szántásból különféle feliratos, monogramos téglák is előkerültek, amelyek azonosak lehetnek a Lóczy által 1912-ben leírt, majd később Kőhegyi által is megemlített téglákkal. Számos használati tárgy töredéke is előkerült, többnyire csatok, fibulák, ékszerek, ruhadíszek, fémeszközök, valamint puskagolyók, ólomnyesedékek. A legfontosabbak mégis azok a „terminus post quem” értékű éremleletek, amelyek a várépítést követő korszakot reprezentálják. A török időszak kivételével szinte minden történelmi korból kerültek elő pénzermék, de az éremegyüttes kétségtelenül 15. századi dominanciát mutat (10. ábra). A lokalizáció során legnagyobb áttörést hozó lelet nem más, mint egy zöld színű, jellegtelennek tűnő kályhacsempe töredéke. Ez a középkori kályhadísz akkor vált érdekessé, amikor kiderült, hogy olyan lovas alak részletét ábrázolja, amelynek párja eddig egyedülként a budai várból került elő (17M. ábra). Okleveles forrásainkból tudjuk, hogy Töttös szoros kapcsolatot ápolt a királyi udvarral, és udvari lovagként igyekezett jó viszonyban maradni Zsigmond királlyal, aki hadjárataiban mindig számíthatott hűséges pártfogoltjára. Nagy valószínűséggel a „divatot követve” Töttös ugyanolyan kályhacsempét akart otthonában, mint amelyet Budán látott. Ezzel kétséget kizáróan igazolható a castellum építési helye a vári-pusztai kibúváson.

10. ábra: Éremleletek a vári-pusztai szigetrög területéről. A legszebb példányok különböző történelmi korokat reprezentálnak, de a folyamatosan gyarapodó éremgyűjtést markáns 15. századi dominancia jellemzi (Fotó: saját felvétel)

Az eddigi eredmények további vizsgálati módszerek bevonására ösztönöztek, ezért régészeti célú légifotókat készítettem a kutatási területről. Szerettem volna megtudni, hogy a vegetációs időszaki felvételek mutatnak-e bármit, amely összefüggésbe hozható a középkori castellummal. Az utóbbi időkben egyre népszerűbbé váló roncsolásmentes régészeti kutatások gyakran igen hatékonynak bizonyulnak, hiszen a felszín alatt rejlő régészeti jelenségeket (falak, árkok, építmények, mélyedések) legegyszerűbb- és leglátványosabb módon a magasból észlelhetjük. A vegetáció segítségével jól elkülöníthetők a bolygatott és bolygatatlan területek, korábbi földmunkák, vagy ember alkotta műtárgyak fedezhetők fel. A várhelyről készített légifelvételeken jól látható egy megközelítőleg északnyugat-délkeleti orientációt mutató ovális struktúra, amely a várkutatók szerint nagy valószínűséggel a középkori vár csonkolt árkát jeleníti meg (18M. ábra). A szomszédos bátonostori vár feltárt árokrendszerével összevetve valóban egyfajta párhuzamot figyelhetünk meg, bár a vári-pusztai árok északnyugati része a bányászat okozta bolygatottság miatt már megsemmisült. Az építmények azonos orientációja, a várárok hasonló formája és mérete szembetűnő, s talán a birtokos elvárásit tükrözi, hiszen mind a két erősséget Töttös építtette. Némi eltérés csupán

az arányokban van, hiszen a bátmonostori vár árkanak kerülete a felvételek alapján mintegy 15–20 %-al nagyobbak tűnik, de a várárok szélessége mindkét esetben egyezést mutat. Irodalmi adatok alapján Bátmonostornál ez átlagosan 9 méter szélességet jelent, melyet a vári-pusztai légifelvétel is visszaigazol (9M, 18M. ábra). Az eltérés oka talán ezúttal is a terület geomorfológiai adottságaiban keresendő. A vári-pusztai várhelyet keletről a Baracskai-Duna, nyugatról pedig közvetlenül a "Vár tava" határolja, amely egy hajdani folyómeder visszamaradt morotvatava lehetett, mielőtt végleg feltöltődött. Bár nincs róla adatunk elképzelhető, hogy „*Senbechen ere*”, vagy a Vajas egykori medrének relikiumát találjuk a vár nyugati oldalán. Az sem kizárt, hogy a „nagy szigeten” épített várat időszakosan minden oldalról vízfolyás vette körül, amely a forrásunk által említett „Gebnecs” szigetén álló várra is magyarázattal szolgálhat. Mindez a védelmi funkció erősítése mellett a tervezhetőség szempontjából kaphatott hangsúlyt, hiszen a szigetrögre emelt erősséget, valamint a várárok méretét a szirt – mint ármentes szigetet a szigeten belül – erősen korlátozta.

A mészkőszirt bányászata a magas talajvízszint és a vastagodó bányameddő miatt a 20. század elejére már gazdaságtalanná vált, a helyi lakosság igényeit kielégítve egy ideig még a bányagödörökben folyt, majd a fejtést végleg felhagyták. A castellum használati tárgyainak és az esetleges felszín alatti maradványainak egy része tehát még bizonyosan feltárható lenne, és könnyen elképzelhető, hogy a középkori alapok egy korábban letűnt korszak emlékeit is magukban rejtik.

10. Értékelés

A Mohácsi-sziget északi részén fekvő Vári-pusztta területe az emberi letelepedés egyik korai színtere volt. Az előkerült régészeti leletanyag a kora-bronzkortól kezdődő folyamatos területhasználatot mutat. A sziget középső-triász korú alaphegységi kibúvását évszázadokon keresztül bányászták, amely visszafordíthatatlan károkat okozott a hozzá kapcsolódó történelmi emlékeinkben. A Mohácsi-sziget vízrajzi képének változásában a korábban elképzelt hidro-klimatikus folyamatok helyett az antropogén beavatkozások játszottak meghatározó szerepet. A 19. századi szabályozási munkálatokat megelőzően a Duna fő ága keletebbre, a szigetrög tövében Baracska irányába haladt, majd egy Báta városának védelmében megvalósult mederkorrekció eredményeként 1828-tól már a szekcsői medrében folyt. A legújabb kutatási eredmények alapján igazolást nyert, hogy a régóta kutatott 15. századi erősség (Zembech castelluma) a középkori forrásokkal párhuzamban Szekcsővel szemben, de a településtől mintegy 5km-re, a vári-pusztai mészkőszirten állt.

11. Irodalomjegyzék

Kutatott okmánytárak:

A Zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. I–XII. Szerk: Áldásy Antal – Barabás Samu – Dóry Ferenc – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál – Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső. Pest–Budapest, 1871–1931.

Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera. I–XI. Ed. Georgius Fejér. Typis typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, Budae, 1829–1844.

Zsigmondkori Oklevéltár. I.–XI. Forráskiadványok. Szerk: Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. A Magyar Országos Levéltár kiadványai. Budapest, 1951–2011.

Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1559-ig. Függelékül az Inárcsi Farkas, az Irsai Irsay, valamint a Szilasi és Pilisi Szilassy családok története. Szerk: Bártfai Szabó László. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium támogatásával kiadja a szerző. Gyöngyös, 1938.

Szekunder források:

- ANDRÁSFALY Bertalan (1975): Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Kiadja: Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd, pp. 19–21.
- BEZERÉDY Győző (1975): Dunaszekcső és Bár története. Kiadja: A Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 3–15.
- BOGÁRDI János. (1955): A hordalékszállítás elmélete. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 543.
- BOROVSKY Samu (szerk.) (1909): Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Bács-Bodrog vármegye II. Országos Monográfiai Társaság, Budapest

- BORSY Zoltán (1987): Az Alföld hordalékkúpjainak fejlődéstörténete. Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis H/11. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Nyíregyháza, pp. 5-37.
- BORSY Zoltán (1989): Az Alföld hordalékkúpjainak negyedidőszaki fejlődéstörténete. Földrajzi Értesítő, XXXVIII. 3–4. füzet, pp. 211–222.
- CSÁNKI Dezső (1894): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Kiadja: MTA, Budapest, pp. 189–212.
- ENGEL Pál (1996): Magyarország világi archontológiája I. 1301-1457. Kiadja: História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest, pp. 24-25.
- ENGEL Pál (2001) (szerk.): Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a Magyar Királyság területéről. Kiadja: MTA Történettudományi Intézete, Budapest
- ERDŐSI Ferenc – LEHMANN Antal (1974): Mohács földrajza. Kiadja: Mohács városi Tanács V.B. Művelődési Osztálya, pp. 19-35.
- FALUDI Gábor – Nebojszky László (2008): A Mohácsi-sziget kialakulása és vizeinek történelmi változásai. In: Hidrológiai közlöny, 88. évf. 4. szám. pp. 47-56.
- FELD István (2014): A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében. In: Századok 148. évf. 2. szám, pp. 350-379.
- FÜGEDI Erik (1977): Vár és társadalom a XIII–XIV. századi Magyarországon. Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új s. 82. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 10-43.
- FRÖHLICH Róbert (1887): A bácskai úgynevezett római sáncok. Archaeológiai. Értesítő pp.19-30.
- GOSZTONYI Jenő (1891): Duna-Szekcső a múltban és jelenben. Nyomtatott Pécsett, Taizs Józsefnél, pp. 9-15.
- GRÁF András (1936): A Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása – Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Dissertationes Pannonicae (ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestinensis provenientes) I. 5. Budapest, pp. 124-125.
- GYÖRFFY György (1963): Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 695–710.
- HAAS Mihály (1845): Baranya földirati, statistikai és történelmi tekintetben. Lyceumi Könyvnyomó Intézet, Pécs, p. 374.

- HALÁSZ Ferenc (1952): Mit tudunk Dunaszekcsőről az őskortól napjainkig. Kiadja a Dunaszekcső Emlékeiért és Jövőjéért Alapítvány, Dunaszekcső (reprint) p. 266.
- HORVÁTH Antal (1885): Horváth A. levele a dunaszekcsői római falmaradványokról. *Archaeológiai Értesítő* V. pp. 37-38.
- HAJDÓK Imre – KÓHEGYI Mihály (1976): Nagybaracska Földrajza és Története 1848-ig. *Bajai Dolgozatok 2. A bajai Türr István Múzeum kiadványa*, Baja, pp. 280.
- KONKOLY Sándor (2014): Középkori vár, vagy római erőd? Lappangó romok a Mohácsi-szigetről. In: *Bácsország. Vajdasági Honismereti Szemle*. 2014/3. 70. szám, pp. 81-85
- KOPPÁNY Tibor (1992): Castellumok a késő-középkori Magyarországon. In: Juan Cabello (szerk): *Castrum Bene. Várak a késő-középkorban* 1990/2. pp. 77-93.
- KOPPÁNY Tibor (1999): A középkori Magyarország kastélyai. *Akadémiai Kiadó*, Budapest, pp. 248-249.
- KOPPÁNY Tibor (2006): A castellumtól a kastélyig. *Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből*. *Históriaantik Könyvesház Kiadó*, Budapest, pp. 19-81.
- KÖNYÖKI József (1905): A középkori várak. Különös tekintettel Magyarországra. *A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása*, Budapest, pp. 38-55.
- KÓHEGYI Mihály (1961): Ahol Sembech vára állott. *Petőfi Népe*, XVI. évf. 145. sz. p. 4.
- KÓHEGYI Mihály – NOVOTNY Iván (1968): Adatok és megjegyzések Contra Florentiam római kori kikötőről. In: *Janus Pannonius Múzeum évkönyve*, Pécs, p. 39.
- KURUCZ János (1914): Római nyomok a pannóniai Duna-Limes balpartján. *Jókai-Könyvnyomda*, Komárom. p. 82.
- KRAUSZ Jenő (1907): Baranya vármegye településföldrajza. *Akadémiai Kiadó*, Budapest, p. 13.
- LÓCZY Lajos (1912): A Villányi és Báni hegység geológiai viszonyai. *Földtani Közlemények*, XLII. pp. 677-678.
- Melczel János (1828): A magyarországi Duna szakasz szelvényleírásai. *Duna-Mappáció*. *Magyar Országos Levéltár*, S 81 1554/376.
- MÓCSY András (1958): Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam.. *Folia Archaeologica* 10, pp. 89-104.
- PÁRDUCZ Mihály (1941): A szarmatakor emlékei Magyarországon I. *Archaeologica Hungarica* XXV. p. 75.

- PESTI János (1982) (szerk.): Baranya megye földrajzi nevei II. kötet. Kiadja: Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 240-241.
- REUTER Camillo (1961): Pécs város neve. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Szerk: Dombai János, Pécs, p. 267.
- REUTER Camillo (1964): Földrajzinév-gyűjtések a Baranyában végzendő régészeti és településtörténeti kutatások szolgálatában” In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Szerk: Dankó Imre, Pécs, p. 230.
- RÓMER Flóris (1865): A római limes pannóniai szakasza. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár. Folia Hungarica 1010, 290. pp. 1–37
- SOPRONI Sándor (1980): A pannóniai limes utolsó évtizedei. Doktori értekezés, PTE BTK, kézirat. p. 213.
- STEGENA Lajos (1991): Magyarország térképei a Mohácsi vész előtt. Egyetemi segédtankönyv. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. p. 68.
- SZABÓ József (1865): Földtani Jegyzetek Batina-Bán és a Mohácsi-szigetről, Magyarhoni Földtani Társ. Munkálatai III. Budapest, pp. 133-141.
- SZABÓ PÁL Zoltán (1957): A Délkelet-Dunántúl felszínfejlődési kérdései. Földrajzi Értesítő. VI. 4. pp. 397-413.
- SZEDERKÉNYI Tibor (1964): A baranyai Duna menti mezozoós szigetrögök földtani viszonyai. Föld. Közl. XCIV. 1 füzet, pp. 27-32.
- SZEDERKÉNYI Tibor (2002): Ma már nem látható, jelentős kőzetkibúvások Tolnában és Baranyában a Duna mentén. In: Tiszteletkötet Tóth Józsefnek. Szerk: Dövényi Zoltán. A PTE Földrajzi Intézetének kiadványa, Pécs, pp. 209-215.
- VÁLYI András (1796-1799): Magyar Országának Leírása I-III. Kiadatott Budán a királyi Universitásnak betűivel.
- VISY Zsolt (1978): Pannóniai limes szakaszok légifényképeken. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 260.
- VISY Zsolt (2000): A ripa Pannonica Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WEIDLEIN János (1934): Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. Századok, pótfüzet p. 664
- WOSINSKY Mór (1896): Tolna vármegye története az őskortól a honfoglalásig I-II. Kiadja a vármegye közönsége, Budapest. p. 648.
- ZALOTAY Elemér (1959): Lugio és Contra Florentiam. Kézirat. A Bajai Türr István Múzeum irattára. Baja, TIM 123-2001/7-13

12. Ábramelléklet

1M. ábra: A Mohácsi-sziget első ábrázolása Lazarus 1528-as mappáján (Forrás: www.cartographia.hu)

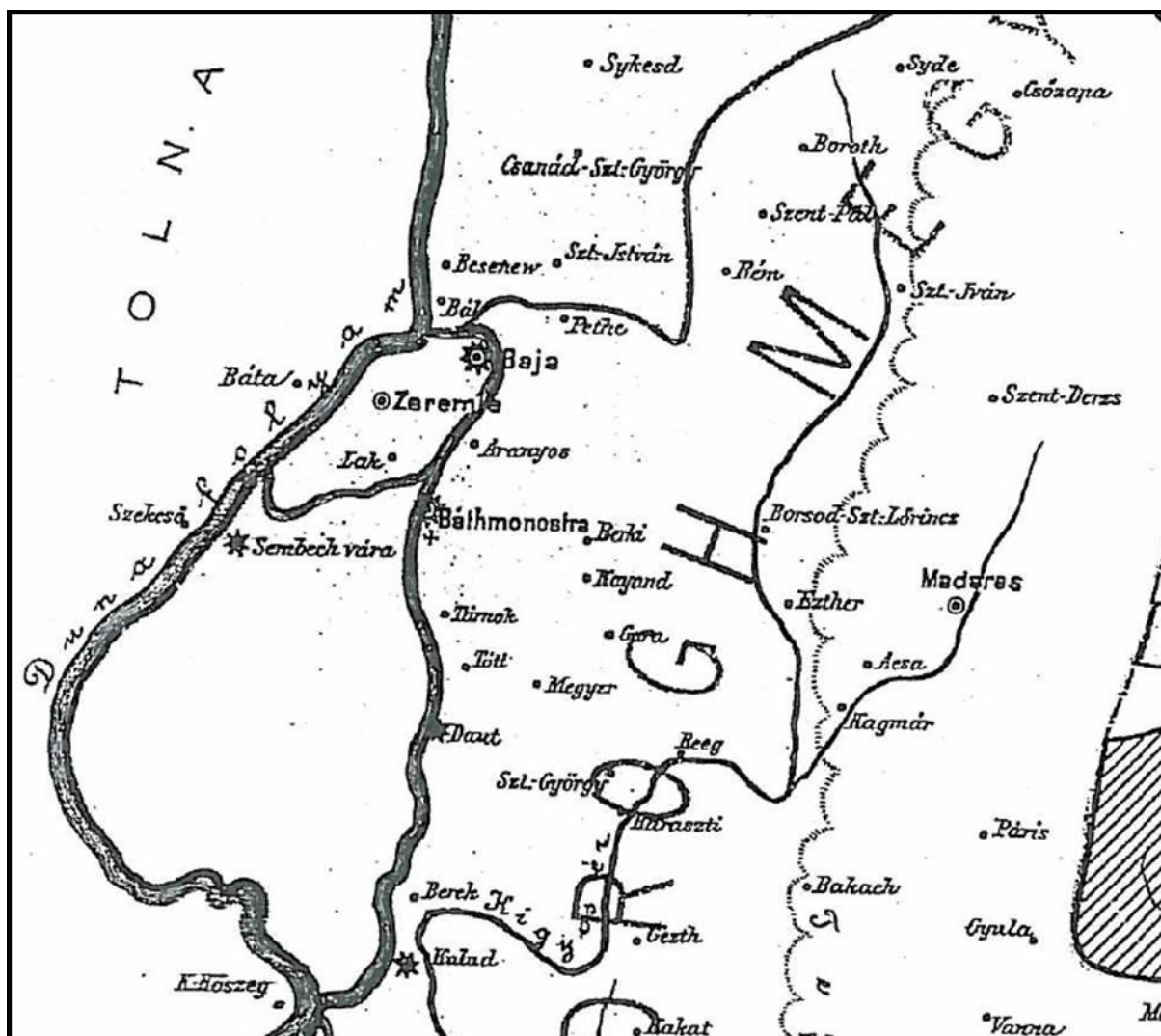
2M. ábra: A Mohácsi-sziget 1685 körüli ábrázolása. Az északi részén áthaladó útvonal Szekcsőről Bajára tart. A térkép keleti tájolású. (Forrás: Generallandesarchiv Karlsruhe, Hfk. Bd. VI. Nr. 6.)

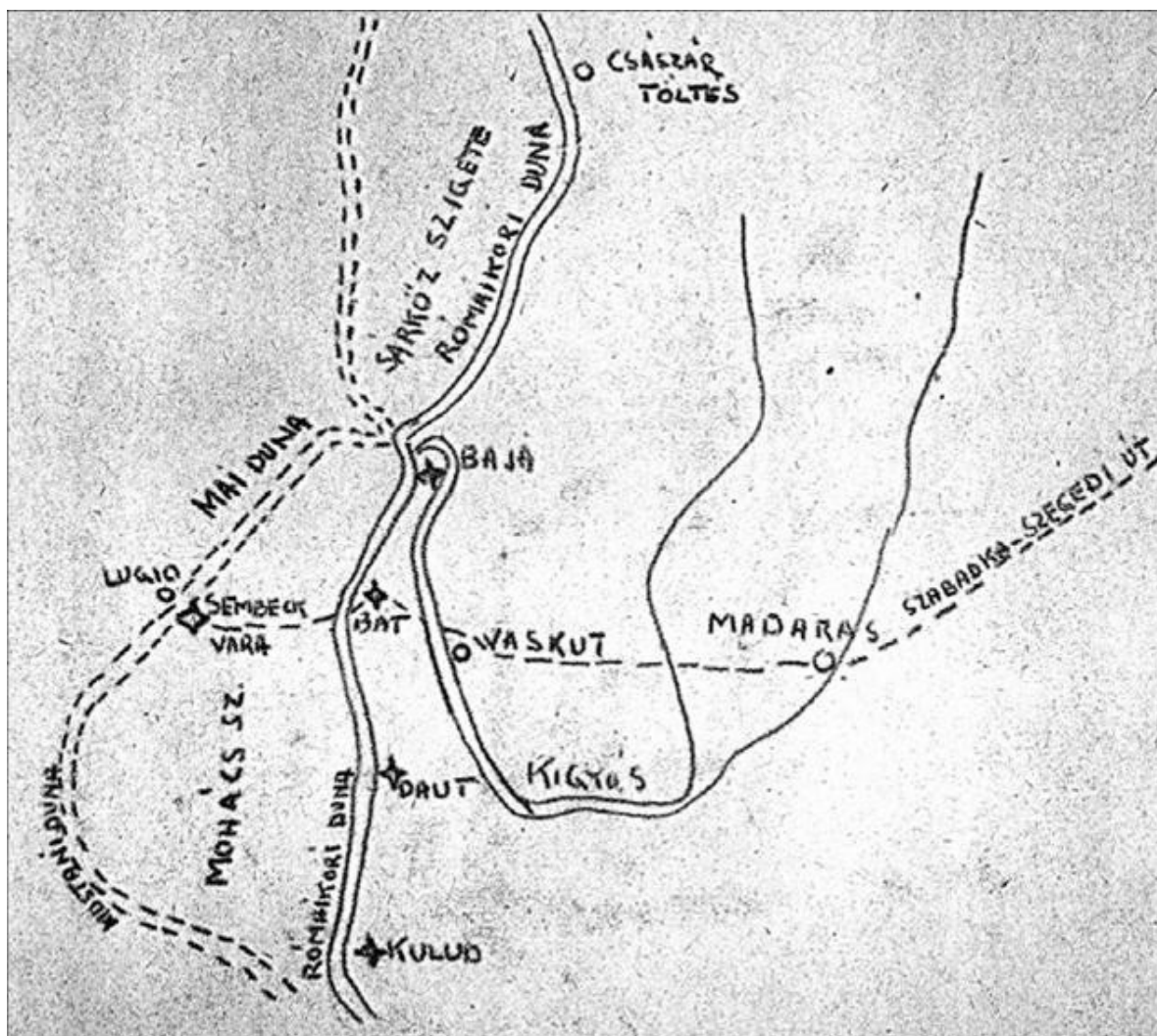
3M. ábra: Szekcsőről Bátmonostorra tartó útvonal, átkelővel a Baracscai-Dunán. A 18. század végi mappán „Projectum Traiectus” felirat jelzi az átkelés lehetőségét és helyét a szirt északi előterében.
(Forrás: MOL S12 Div XIII No 0288)

3M/a ábra: Az erdélyi sószállítás útvonalai. Györffi (1963) a szigeten is átvezeti. (Forrás: MOL S 11 No 0313:b)

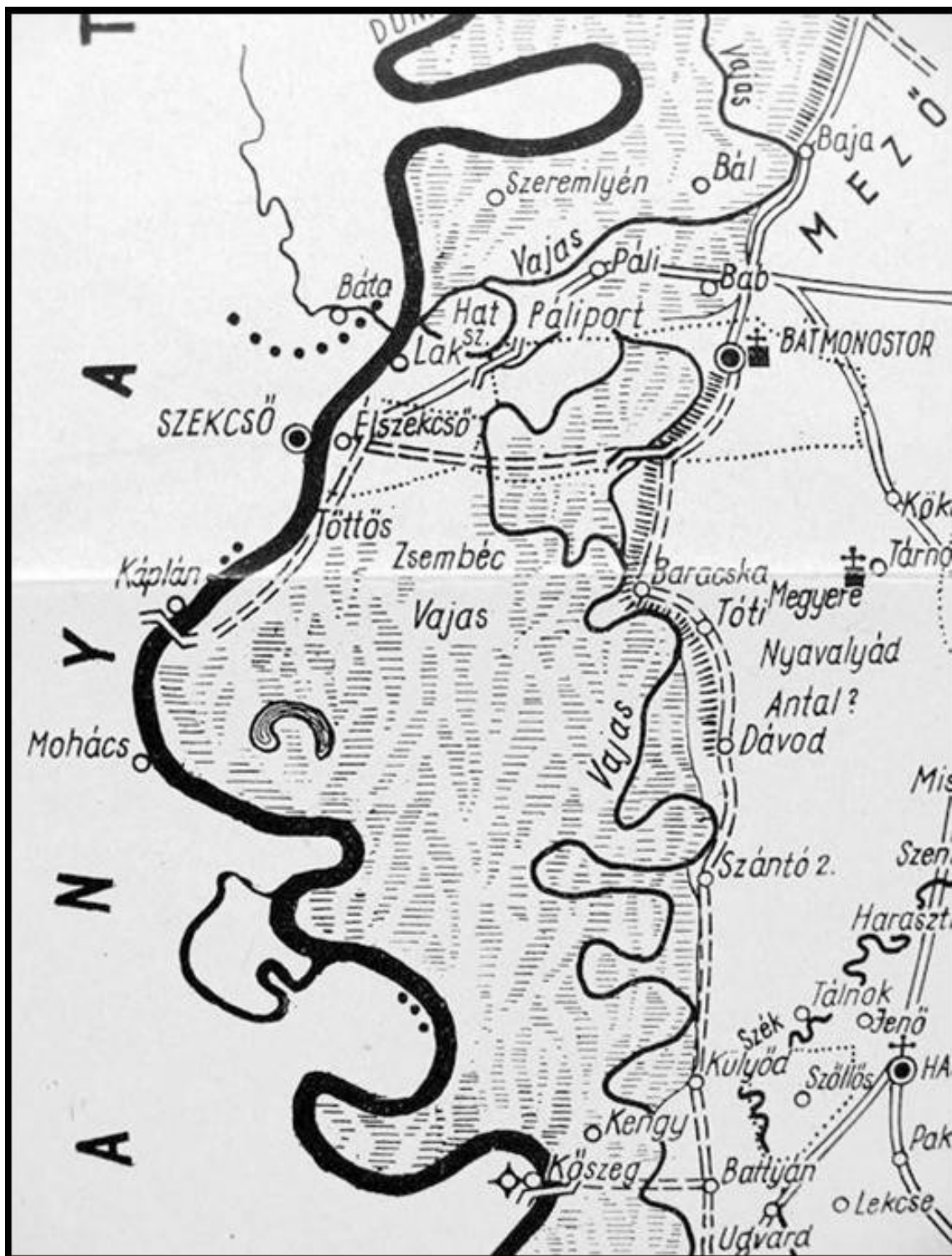
4M. ábra: Sembech várhelyét már a 19. századi munkákban is Szekcsővel szemben, a Szekcsői-Duna bal partján említik. Csánki (1864) ezt megerősíti. (Forrás: BML. XIV.B 3/a)

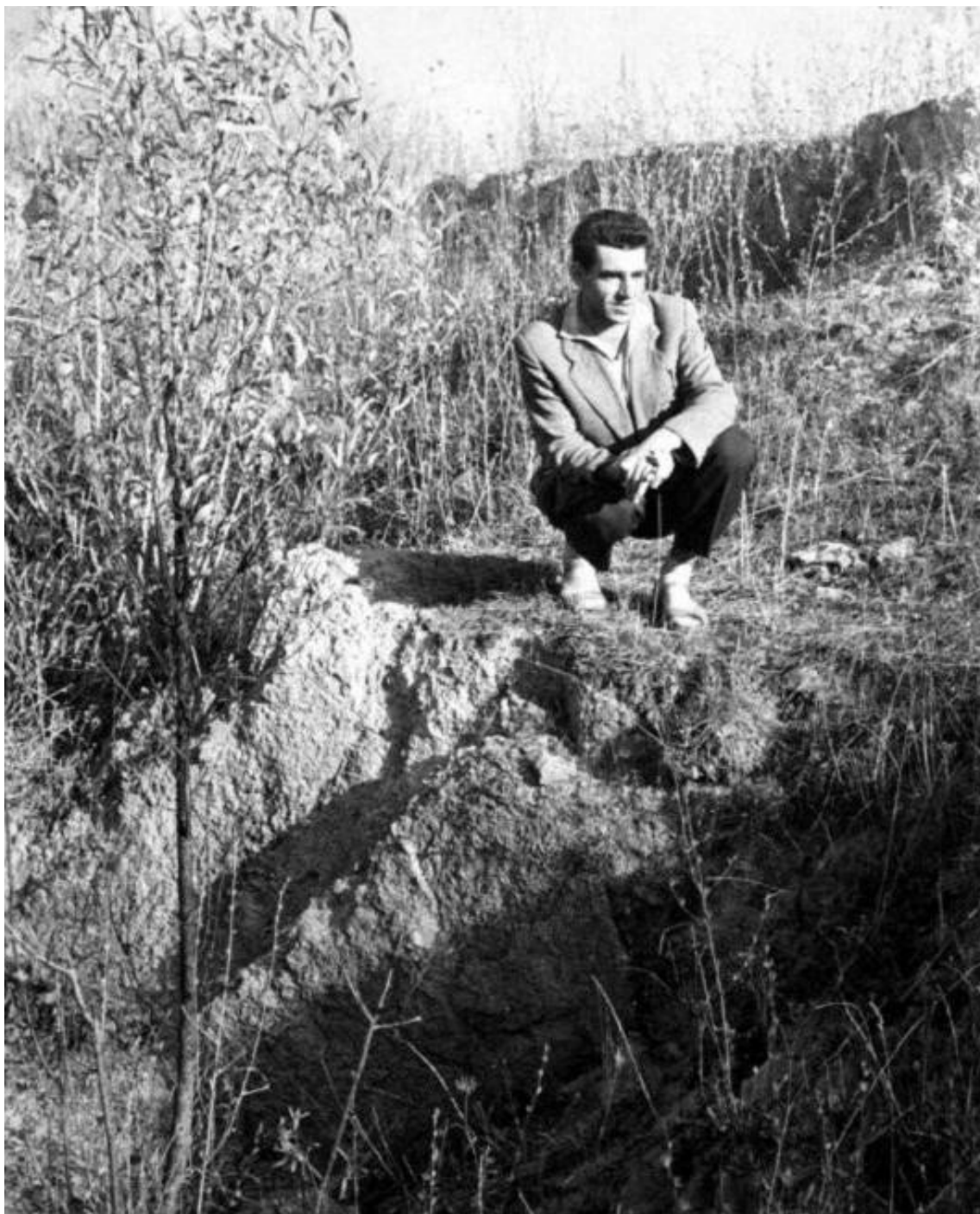
5M. ábra: Zalotay (1959) vázlata a Mohácsi-szigetről. Sembech vára Contra Florentiam római kikötőerőd helyén áll. (Forrás: Bajai Türr István Múzeum irattára, TIM 123-2001/7-13.)

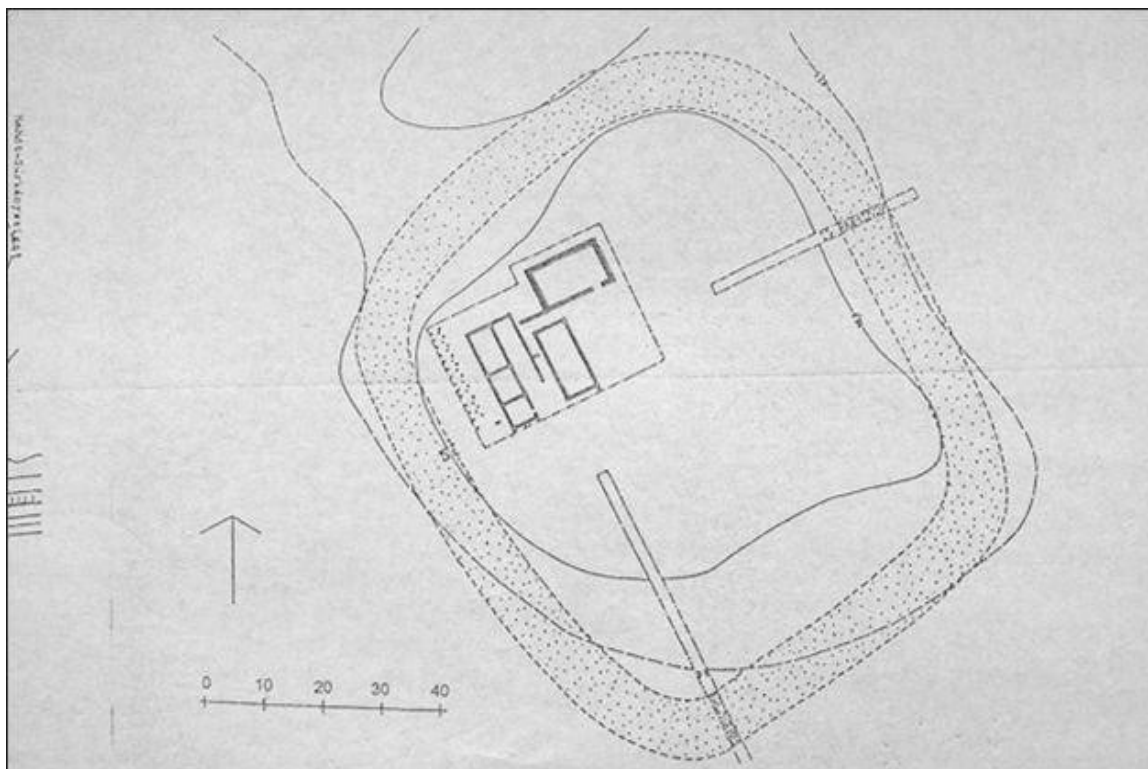
6M. ábra: Engel Pál (2001) térképén Zsembéc a Szekcsői-Duna mentén látható, míg Vajas és Lak településeket a Baracscai-Dunától keletre jelöli. (Forrás: Engel P. Dig. adatbázisa.)

7M. ábra: Györffy György (1963) térképe a Mohácsi-szigetről. A Vajas folyót a Baracscai-Duna medrében találjuk, Zsembéc helye bizonytalan, de kissé délebbre került. (Forrás: Györffy: Bogrog vármegye, 693.)

8M. ábra: Alaphegységi kibúvás a Mohács-szigeti Vári-pusztán. A fejtés nyomai láthatók a felhagyott bányagödörben. (Fotó: Hajdók Imre, 1962.)

9M. ábra: Bátmonostor vára a feltárt várárokkal. Ásatási helyszínrajz.
(Forrás: Székér György–Biczó Piroska, 1981)

10M. ábra: A Mohácsi-sziget ábrázolása egy 1685-ös francia térképen. Mindkét folyóágon átkelőt találunk.
(Forrás: MOL - S 12 Div XIII No 0290)

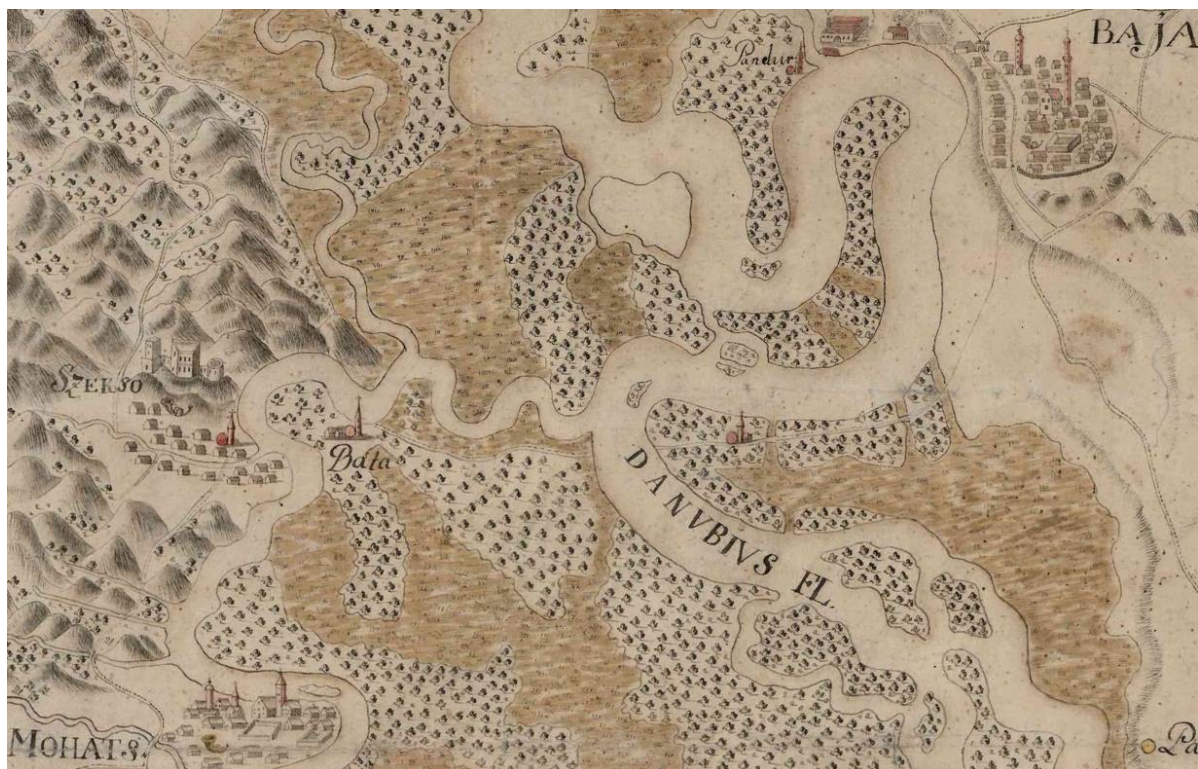
11M. ábra: A Szekcsői-Dunát „Danubius minor” felirattal jelöli egy 1800-as szabályozási térkép. A baracskai-ág még szélesebbnek tűnik. (Forrás Tolna Megyei Levéltár TMOL XV-3-T. 130.)

12M. ábra: Az 1738-as bécsi vízrajzi térkép még kettős szigetet ábrázol (Forrás: MOL S 82 No Ny 0020)

13M. ábra: Meglepő térkép 1799-ből. Régen meghaladott ábrázolásmóddal mutatja be hazánkat és folyóvizeinket, köztük a Mohácsi-szigetet (Forrás: MOL S 70 No 0005)

14M. ábra: Az 1700-ban metszett kamarai mappán jó látszik a Baracscai-Duna („DANUBIUS FL.”) felbomló szélesebb ága, és a Szekcsői Várhegyen álló ép erősség (Forrás: OSZK TK 2145)

15M. ábra: Óskori, bronzkori, szarmata-római, Árpád-kori és kora-középkori leletek a kibúvás területéről.
(Fotó: saját felvétel)

16M. ábra: Óskori, népvándorlás kori, és zömében középkori szórványleletek a várhely környezetéből.
(Fotó: saját felvétel)

17M. ábra: Lovas alakot ábrázoló 15. századi kályhacsempe töredéke, melyet csak a budai várból és Várpusztáról ismerünk (Fotó: Kaszúr László)

18M. ábra: Légifotó a várhelyről. A Baracscai-Duna holtága mentén kirajzolódó csonkolt várakészaknyugati tájolású. (Fotó: Pazirik Kft)